

UiT Norges arktiske universitet

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Tvangsevakueringen på Sørøya

Overvintring på Sørøya 1944-1945

Sebastian Manshadi Willassen

Masteroppgave i historie ved lektorutdanninga. HIS-3980. Høst 2024

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	1
1.1	Introduksjon	1
1.2	Problemstilling	4
1.3	Historiografi	5
1.4	Metode.....	9
1.4.1	«Overvintreere»	10
1.5	Kilder.....	10
1.5.1	Primærkilder.....	10
1.5.2	Sekundærkilder.....	11
2	Finnmark under andre verdenskrig	13
2.1	Innledning.....	13
2.2	Bakgrunn	13
2.2.1	Finnmark i begynnelsen av andre verdenskrig.....	13
2.2.2	Nord-Norge som Hitlers skjebnesområde	15
2.2.3	Sørøya før tvangsevakueringen.....	17
2.2.4	Sivilbefolkningens forhold til tyskerne før tvangsevakueringen	18
2.2.5	Tysk tilbaketrekning fra Finland og brent jords taktikk.....	19
2.3	Gjennomføringen av tvangsevakueringen i Finnmark.....	22
2.3.1	Øst-Finnmark	22
2.3.2	Vest-Finnmark.....	24
2.4	Norske militære til Finnmark	25
2.4.1	Den norske styrken som ble sendt til Nord-Norge.....	27
2.4.2	Den norske frigjøringsstyrkens oppgaver	28
3	Tvangsevakueringen på Sørøya	30
3.1	Gjennomføring av tvangsevakueringen	30
3.2	Sivile som unndro seg tvangsevakueringen	32

3.2.1	Leveforhold og hverdagsliv	32
3.2.2	Tyskernes framferd ovenfor overvintrerne	41
3.2.3	Kontakt med omverdenen	42
3.3	De norske militære	44
3.3.1	Planer for unnsetningsekspedisjon og militær tilstedeværelse på Sørøya.....	46
3.3.2	De norske militære ankommer Sørøya.....	48
3.3.3	Den første evakueringen i regi av de norske militære.....	48
3.3.4	Tysk landkjenning under evakuering og de norske militæres reaksjon	50
3.3.5	De norske militæres syn på sivilbefolkningens situasjon.....	52
3.3.6	Samarbeidet med sivilbefolkningen	53
3.4	Den allierte redningsaksjonen	54
3.5	Sørøystyrken.....	56
3.5.1	Etter den allierte redningsaksjonen	57
3.5.2	Kampene på Sørøya og tiden etter	61
4	Analyse.....	63
4.1	Konsekvensene av den tyske tvangsevakueringen for sivilbefolkningen på Sørøya63	
4.1.1	Leveforhold	63
4.1.2	Tyverier	65
4.1.3	Samarbeid.....	67
4.1.4	Tvangsevakuerte og evakuerte	68
4.1.5	Konsekvensene av militær tilstedeværelse på Sørøya for den gjenværende sivilbefolkningen.....	69
4.2	Samarbeidet mellom de sivile og de norske militære	69
4.2.1	Den allierte redningsaksjonen	72
4.2.2	Sørøystyrken.....	73
4.3	De siviles innsats	75
4.3.1	I litteraturen	75

4.3.2	I primærkildene	77
4.3.3	De siviles rolle i det norske militærets arbeid	78
5	Avslutning	80
5.1	Konklusjon	80
	Arkiv.....	83
	Referanseliste	83

Forord

Arbeidet med denne oppgaven har vært både utfordrende og lærerikt. Veien har vært lang, med mange opp og nedturer. Jeg vil takke familie og venner for all oppmuntring og støtte. Videre vil jeg rette en stor takk til min veileder Marianne Neerland Soleim for all hjelp og gode tilbakemeldinger.

1 Innledning

1.1 Introduksjon

Finnmark var i slutten av andre verdenskrig tungt befestet av tyske militære styrker. Landsdelen ble i løpet av krigen et av tyskernes viktigste base- og oppmarsjområder i tofrontskrigen mot Sovjetunionen på den ene siden, og de vestallierte på den andre siden.¹ Adolf Hitler var overbevist om at Nordkalotten var krigens skjebneområde, noe som grunnet i frykt for en alliert landgang i Nord-Norge.² Dette manifesterte seg i antallet soldater som ble stasjonert i Norge. På det meste var det rundt 400 000 tyske tropper i Norge, et tall som er uforholdsmessig høyt om man sammenligner med de 500 000 tyske soldatene som var stasjonert i Frankrike, et land der befolkningstallet var 16 ganger større enn Norges.³ Etter Finlands separatfred med Sovjetunionen i 1944 og den påfølgende sovjetiske motoffensiven i nord, ble det klart at de tyske troppene skulle trekke seg tilbake til Lyngen, som skulle bli den nye tyske linjen. Lyngen ble sett på som et naturlig forsvarspunkt mot angrep fra nordøst, da topografien gir gunstige vilkår for forsvarende part.⁴ Det ble gitt ordre om byggingen av Lyngenlinjen den 22. september, der planen var å etablere en stor forsvarskonstellasjon bak linjen, som blant annet omfattet et nettverk av artilleristillinger fra Lyngenlinjen og ned til Lofoten.⁵ Tyskerne visste ikke om, eller eventuelt hvor langt den, Den røde armé ville gå inn i Norge, og det var derfor lagt planer for hvordan en skulle handle. Hvis Sovjetunionen gikk inn med sine styrker i Norge, var planen for de tyske soldatene å bare delta i oppholdende strid til de kom seg forbi Lyngenlinjen.⁶

Sørøya ble i løpet av årene 1944-1945 liggende mellom den nye tyske linjen i Lyngen og de frigjorte områdene i Øst-Finnmark. Øya som ligger utsatt til i havgapet utenfor Hammerfest i Vest-Finnmark, er preget av et værhardt klima, og et nakent landskap. Det er en stor øy med fjorder på alle kanter, kupert terreng og omtrent ingen skog. På Sørøya var det en stor andel av sivilbefolkningen som unndro seg den tyske tvangsevakueringen. Om lag 1000 sivile stakk seg unna den tyske tvangsevakueringen på Sørøya høsten 1944.⁷ Situasjonen for sivilbefolkningen som stakk seg unna ble i løpet av høsten og vinteren dramatisk. Folk bodde

---

¹ Gamst 1984: 8-9; Sandvik 1975: 17; Jaklin 2016: 33.

² Jaklin 2016: 31-32.

³ Eriksen & Halvorsen 1987: 23.

⁴ Fagertun et al 2022: 79-80.

⁵ Fagertun et al 2022: 80.

⁶ Fagertun et al 2022: 75.

⁷ Petterson 2008: 131.

i huler og andre improviserte skjulesteder i frykt for tyske soldater som drev klappjakt for å finne dem.⁸ Den tyske marinen hadde full kontroll langs kysten, og tyskerne kom på stadige raids inn til øya på leting etter folk som hadde gjemt seg unna, og eiendom som ikke enda hadde blitt destruert. Etter at de norske militære fikk informasjon om forholdene på Sørøya, ble det organisert en skøytevakuuming som skulle hente sivile som lå i skjul.⁹ På grunn av situasjonen til sivilbefolkningen og det store antallet som hadde unndratt seg tvangsevakuering, ble det etter hvert igangsatt en storstilt alliert redningsaksjon på Sørøya, hvor 502 sivile ble evakuert til Skottland med britiske jagere.¹⁰ I tillegg til en del sivile som ble igjen på øya, ble en liten vaktstyrke bestående av norske offiserer og sivile som vervet seg til tjeneste, værende på øya. Disse kom i direkte trefninger med tyske soldater i løpet av vinteren 1945.

«Operasjon Nordlicht» ble satt i gang i starten av oktober 1944, en plan som innebar en full tysk tilbaketrekning av troppene i Nord-Finland og på Murmanskfronten gjennom Norge til den nye Lyngenlinjen. Troppene skulle få med seg så mye som mulig av forsyninger og materiell. Batterier i Finnmark ble demontert og fraktet ned for å forsterke den nye Lyngenlinjen. Sovjetunionens raske framrykning under motoffensiven, kombinert med faren for at finske styrker ville avskjære de tyske retrettveiene, gjorde at den tyske tilbaketrekningen måtte skje mye raskere enn planlagt. Dette resulterte i at mye forsyninger som egentlig skulle medbringes måtte bli etterlatt eller destruert.¹¹ Den tyske tilbaketrekningen fra områdene i nord var en massiv logistikkoperasjon som fikk katastrofale konsekvenser for Finnmark som landsdel, da retretten innebar «brent jords taktikk», som betød at de tyske troppene brente og sprengte bebyggelse og infrastruktur som de forlot på vei sørover. Den 18. oktober krysset den Røde Armé den norske grensen. Harde kamper fulgte mellom tyske og sovjetiske tropper i Sør-Varanger, men de sovjetiske troppene rykket raskt fram, og den 25. oktober ble Kirkenes frigjort av den Røde Armé. De sovjetiske troppene hadde sine siste trefninger med tyske styrker den 6. november, ved Tanaelven, hvilket også var det punktet hvor Sovjetunionen stoppet fremrykningen sin.¹² Den 28. Oktober kom Hitlers ordre om at Finnmarks befolkning skulle tvangsevakueres, og at tyskerne under tilbaketrekningen skulle følge brent jords taktikk, noe som ble etterfulgt og gjennomført

---

⁸ Nielsen 1976: 30, 65; Petterson 2008: 131.

⁹ Sandvik 1975: 137.

¹⁰ Sandvik 1975: 137-140.

¹¹ Fagertun et al 2022: 72-73.

¹² Eriksen & Halvorsen 1987: 31.

nådeløst og systematisk.¹³ Rundt 50 000 mennesker ble tvangsevakuert med våpenmakt fra Finnmark og Nord-Troms, og cirka 23 000 sivile unndro seg den tyske tvangsevakueringen i årene 1944-1945.¹⁴

Den norske eksilregjeringen hadde lenge jobbet for å få norske og allierte styrker til Finnmark for å sikre frigjøringen av Norge. Slik krigen utviklet seg ble det derimot klart at de allierte ikke hadde til hensikt å sende styrker til Finnmark, ettersom fokuset ble rettet mot å beseire tyskerne på kontinentet. Tanken var at hvis man beseiret tyskerne på kontinentet, ville det føre til tysk kapitulasjon og frigjøring av de okkuperte landene. Utover våren og høsten 1944 så det likevel ut som Norge kunne bli frigjort ved hjelp av sovjetiske styrker på nordfronten, og 16. mai ble en felles frigjøringsavtale mellom USA, Storbritannia, Sovjetunionen og den norske eksilregjeringen underskrevet, som la retningslinjer for hvordan en eventuell norsk frigjøring skulle foregå.¹⁵ Sommeren 1944 sendte den norske eksilregjeringen et forslag til Sovjetunionen om sending av norske styrker til Murmansk-området, men da var det blitt stille fra sovjetisk hold. Først 18. oktober 1944 fikk det norske Utenriksdepartementet vite at utenriksminister Molotov hadde sagt seg enig i det norske forslaget om sending av tropper på alle punkter, bare noen dager før sovjetiske soldater krysset den norske grensen.¹⁶ Nå ble det plutselig hastverk med å få utsendt norske militære som skulle bistå de sovjetiske troppene med frigjøringen, og etablere norsk siviladministrasjon i de frigjorte områdene. «Operation Crofter» som var det britiske navnet på den samlede ekspedisjonen til Finnmark, bestod av en norsk militærdelegasjon på i alt 284 mann.¹⁷ Med bakgrunn i plassmangel på konvoiene som gikk fra Storbritannia til Sovjetunionen, og at troppesendingen i stor grad måtte improviseres grunnet den sene godkjenningen, så ble den norske styrken relativt liten. Samtidig fikk de med seg mye mindre forsyninger enn det som var tiltenkt av den norske eksilregjeringen. Den 10. november ankom de første norske militære fra delegasjonen Kirkenes, og fra 15. november var hele den norske troppesendingen på norsk jord. En liten del av denne norske styrken deltok i en rekke redningsaksjoner langs Finnmarkskysten, blant annet på Sørøya.

---

¹³ Sandvik 1975: 38-41.

¹⁴ Elstad 2020: 19-20.

¹⁵ Steen 1969: 344.

¹⁶ Steen 1969: 347.

¹⁷ Steen 1969: 349-351.

1.2 Problemstilling

Hvordan ble tvangsevakueringen av sivilbefolkningen på Sørøya gjennomført, og hvilke konsekvenser fikk tvangsevakueringen for sivilbefolkningen på Sørøya? Hvilke faktorer gjorde situasjonen på Sørøya spesiell? Jeg vil også undersøke hvordan det norske militæret kom den gjenværende sivilbefolkningen som unndro seg tvangsevakueringen til unnsetning, og se nærmere på samarbeidet mellom de sivile og de norske offiserene.

Fokuset i denne oppgaven vil være på de mange sivile som unndro seg tvangsevakueringen på Sørøya og deres situasjon i perioden fra tvangsevakueringen ble satt i gang i 1944, til krigens slutt i 1945. Jeg vil belyse de forhold som de sivile levde under i denne perioden, samt undersøke samhandlingen mellom de sivile overvintrerne og de norske militære knyttet til norsk og alliert evakuering og hjelpearbeid på Sørøya i perioden 1944-1945. Dette er en side ved tvangsevakueringa som er beskrevet kort i faglitteraturen, men som kommer tydeligere frem i bruddstykker i en mengde lokalhistoriske verk – og som framstilles som en dramatisk og kaotisk periode. Den norske militærdelegasjonen som kom til Øst-Finnmark, hadde få ressurser og lite folk. Likevel ble det gjennomført flere vellykkede redningsaksjoner både på Sørøya og andre steder langs Finnmarkskysten. Det er derfor interessant å se nærmere på de siviles innsats knyttet til den norske militærdelegasjonens oppgaver, da de stort sett kun nevnes noen steder i forbindelse med redningsaksjonene i litteraturen.

Oppgaven er snevret inn til å i hovedsak omhandle Sørøya på grunn av dets særegne situasjon under tvangsevakueringshøsten og den påfølgende våren. På Sørøya var det et stort antall sivile som stakk seg unna den tyske tvangsevakueringen. De bodde i huler og andre improviserte skjulesteder i et særdeles værhardt klima, og med en konstant frykt for å bli oppdaget. Øya som ligger i Vest-Finnmark og som er Norges tredje største øy uten fastlandsforbindelse, lå utsatt til i havgapet med tanke på den tyske marinen som jaktet på sivile. I tillegg hadde ikke tyskerne i Vest-Finnmark det samme hastverket med å forlate områdene som i områdene ved grensa i øst, noe som resulterte i total nedbrenning og grundigere etterfølgelse av sivile på flukt. Konsekvensene av dette var dramatiske, og det ble gjennomført evakueringer av sivile i regi av de norske militære i tillegg til en større alliert redningsoperasjon.

1.3 Historiografi

Tvangsevakueringen er et stort emne innenfor norsk krigshistorisk forskning, og mye er skrevet om det som kanskje er den mest dramatiske hendelsen i nyere norsk tid. Jeg vil her gjennomgå noen sentrale verker som er relevant for problemstillingene mine.

Det tredje bindet av trebindsverket «*Andre Verdenskrig i Nord*», titulert «*Kampen om frihet*», fra 2022, er en faghistorisk fremstilling som tar for seg Nord-Norge i tiden før og etter den norske frigjøringen.¹⁸ Boka behandler flere aspekter ved opptakten til, og gjennomføringen av tvangsevakueringen av Finnmark. Knyttet til Sørøya, blir redningsaksjonene i regi av de norske militære kort omtalt. Også overvintrer-tilværelsen blir behandlet i boka, særlig med fokus på hvordan overvintrere i Finnmark bodde og klarte seg gjennom vinteren.

Ingunn Elstad, som også er en av forfatterne som har bidratt til «*Andre Verdenskrig i Nord*», ga ut boka «*Tvangsevakueringa*» i 2020, hvilket har tvangsevakueringen av Finnmark som hovedtema, og tar inngående for seg flere sider av tvangsevakueringen.¹⁹ Her blir både bakgrunn og gjennomføring av tvangsevakueringen i Nord-Norge grundig gjennomgått, både politisk og praktisk. Boka fokuserer i stor grad på de sivile som ble tvangsevakuert, og gir stor plass til de siviles opplevelser under evakueringstransportene og hjelpearbeidet som ble gjort under og etter transittene.

«*Norge i Krig, bind 8 – Frigjøring*» er skrevet av historikerne Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen og utgitt i 1987.²⁰ Dette er et faghistorisk verk som tar for seg frigjøringen av Norge og tiden etter den tyske kapitulasjonen. Boka gir et godt oversiktsbilde over hendelsene som ledet til den tyske tvangsevakueringen, og hvordan situasjonen i Finnmark utviklet seg etter sovjetiske og norske styrker kom til norsk jord. Her blir også de mange sivile som unndro seg tvangsevakueringen nevnt, i tillegg til noen av hendelsene som fant sted på Sørøya. I dette verket blir lottenes innsats også fremhevet. Forholdet mellom de sivile og den norske frigjøringsstyrken som kom til Øst-Finnmark blir også tatt opp, et forhold som beskrives som kjølig og vanskelig i den første tiden. Det pekes også på at de samme

---

¹⁸ Bones 2022.

¹⁹ Elstad 2020.

²⁰ Eriksen & Halvorsen 1987.

utfordringene i forholdet mellom sivilbefolkningen og de norske militære ikke var like fremtredende i Vest-Finnmark.²¹

Nina Planting Mølmanns doktoravhandling «*Finnmark mellom frigjøring og fred: Livsvilkår blant overvintre fra 25. oktober 1944 til 8. mai 1945*» fra februar 2024, er det nyeste bidraget innen forskning på tvangsevakueringen der sivilbefolkningen som unndro seg tvangsevakueringen i Finnmark er hovedfokuset.²² Mølmann beskriver blant annet livsvilkårene til overvintre i tre definerte regioner i Finnmark, og ser de i forhold til hverandre. Her blir også sivil-militært samarbeid tatt opp, og knyttet til Sørøya påpekes det at forsyningstjenesten i hovedsak var basert på sivil-militært samarbeid. Avhandlingen står seg ut i forhold til resten av litteraturen knyttet til fokuset på overvintre i Finnmark og deres samhandling med de militære aktørene.

Kristian Husvik Skanckes masteroppgave «*Redningsoperasjonen på Sørøya: Bakgrunn og strategisk kontekst*» fra 2010 omhandler den allierte redningsoperasjonen på Sørøya.²³ Oppgaven er ett av få faghistoriske verker som har Sørøya som hovedfokus. Skancke undersøker hva motivasjonen for å gi store ressurser til redningsaksjonen på Sørøya var for det britiske admiraltetet, ettersom de allierte generelt var motvillig til å avse ressurser til Finnmark. Han går også inn på spørsmålet om eksilregjeringen hadde stilt seg motvillig til planene om redningsoperasjonen og tilbakeviser disse påstandene som har blitt hevdet i annen litteratur. Oppgaven behandler særlig militærstrategiske aspekter ved redningsoperasjonen, og bakgrunnen til operasjonen. Situasjonen til sivilbefolkningen og hva de norske militæroffiserene gjorde på Sørøya er ikke fokuset i denne oppgaven, og dermed ikke behandlet i detalj. Knyttet til de militære deltakerne er det er særlig oberstløytnant Johnsons reise til Storbritannia for å søke støtte hos britene, samt de militære aktørenes motiver for tilstedeværelse på Sørøya som blir behandlet.

«*Frigjøringen av Finnmark 1944-1945*» skrevet av oberstløytnant Harald Sandvik og utgitt av Forsvarets Krigshistoriske Avdeling i 1975, beskriver det norske militærets virksomhet og operasjoner i tiden fra den norske militærmisjonen kom til Norge og til krigens slutt.²⁴ Boka

---

²¹ Eriksen & Halvorsen 1987: 101.

²² Mølmann 2024.

²³ Skancke 2010.

²⁴ Sandvik 1975.

gir et godt oversiktsbilde over hvilke oppgaver de norske militære hadde, hva de gjorde og hvilke utfordringer de hadde. Her kommer også sivilbefolkning som har vært nært knyttet til de militære operasjonene utført i Finnmark frem, selv om de generelt sett bare nevnes å ha bidratt. Boka gir en god oversikt over organiseringen og administrasjonen av den norske styrken som kom til Finnmark og hvilke oppgaver de hadde. Ekspedisjonene til Sørøya blir også omtalt i Sandviks bok. Likevel er det i hovedsak de militære som er i fokus her. Sivile nevnes stort sett knyttet til hvor mange som ble evakuert, og at en del meldte seg til vaktstyrken som ble opprettet etter den allierte redningsoperasjonen.

Del 2 av det sjette bindet av «*Norges Sjøkrig 1940-1945*» er skrevet av orlogskaptein E. A. Steen og utgitt ved Forsvarets Krigshistoriske Avdeling i 1969. Boka titulert «*Marinens operasjoner fra baser i Storbritannia m. v.; Fra januar 1944 til juni 1945*» inneholder flere kapitler som omhandler oppsetningen og sendingen av militære styrker til Finnmark.²⁵ Harald Sandvik henviser til denne boka når det gjelder sjømilitære operasjoner i «*Frigjøringen av Finnmark 1944-1945*», da Sandvik i hovedsak fokuserer på landmilitære operasjoner.²⁶ Steen beskriver den norske marinens operasjoner på finnmarkskysten, hvilket innebærer de ulike redningsaksjonene som ble utført på Nordkynhalvøya og på Sørøya. På samme måte som Harald Sandviks «*Frigjøringen av Finnmark 1944-1945*» er denne boka relevant for avhandlingen på grunn av de militære perspektivene og gode beskrivelser det organisatoriske rundt det norske forsvarets oppgaver i Finnmark. I likhet med Sandviks bok, er de siviles rolle i hendelsene på Sørøya svært lite omtalt. Det er de militære og deres innsats som blir fremhevet.

I 1984 ga den norske obersten Thorbein Gamst ut «*Finnmark under hakekorset*» ved Agdin forlag, der utbyggingen av stridskretene i Finnmark under okkupasjonen blir grundig gjennomgått.²⁷ Boka fokuserer på den store utbyggingen av forsvaret i Finnmark under andre verdenskrig. Også Finnmarks økende militærstrategiske betydning gjennom krigsårene blir behandlet.

Boka «*Øya i Ingenmannsland*» er skrevet av de tidligere løytnantene O. F. Backer, Per E. Danielsen og Per Waage, der de beskriver sine opplevelser det under det siste krigsåret, og

---

²⁵ Steen 1969.

²⁶ Sandvik 1975: 15.

²⁷ Gamst 1984.

hvor deres opplevelser på Sørøya er i hovedfokus.²⁸ Boka er utgitt i 1946, noe som plasserer den nært i tid til hendelsene den beskriver. Den tar for seg organiseringen av sivilbefolkningen og klargjøringen for den allierte redningsaksjonen, samt det som måtte gjøres for å sikre øya som et mulig fremtidig alliert styrkepunkt. Boka er full av beskrivelser av hva de så på veien og hvordan de opplevde dette. Gjennom boka får man et inntrykk av hvordan samhandlingen mellom de norske offiserene og sivilbefolkningen var. Samtidig er det de militæres opplevelse og deres arbeid som er hovedfokuset i fortellingen.

Reidar Nielsens bok «*Folket i Hulene: En beretning om de dramatiske hendingene på Sørøya 1944/45*» fra 1976, omhandler sivilbefolkningen på Sørøya som stakk seg unna tvangsevakueringen. Boka bygger i hovedsak på dagbøker og intervjuer gjort med folk som var involvert i hendelsene på Sørøya i perioden 1944-1945, i tillegg til skriftlig materiale om hendelsene. Nielsen poengterer at disse intervjuene er gjort mer en 30 år etter, og at enkelte opplysninger kan være ukorrekt i forhold til tidfesting.²⁹ Det er de sivile som er i fokus i denne boka, men også de norske militæres redningsaksjoner kommer fram, samt gjennomføringen av den allierte redningsaksjonen. I boka beskrives Sørøy-folkets opplevelser gjennom evakueringsvinteren fram til redningsaksjonen og overfarten til Skottland. Boka gir et godt innblikk i de siviles opplevelser på Sørøya i perioden fra tvangsevakueringen ble satt i gang til freden i 1945. Det er nettopp de siviles opplevelser som fremheves i denne boka, og hvilke utfordringer de møtte på i løpet av tvangsevakueringshøsten- og vinteren 1944-1945.

Arvid Pettersons bok «*Fortiet Fortid: Tragedien Norge aldri Forsto*» tar også for seg i stor grad de humanitære sidene knyttet til tvangsevakueringen, der flere beretninger fra folk som var «huleboere» kommer fram.³⁰ Boka fremhever de påkjenningene som sivilbefolkningen i Finnmark ble utsatt for som følge av tvangsevakueringen.

Tobindsverket «*Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*» under redaksjon av Berntine Ruud Hellesnes (bind 1 utgitt i 1949, bind 2 utgitt i 1950) er et samleverk av beretninger fra de som opplevde tvangsevakueringen i Finnmark og Nord-Troms.³¹ Bøkene gir et godt innblikk i hvordan sivilbefolkningen opplevde

---

²⁸ Backer, Danielsen & Waage 1946.

²⁹ Nielsen 1976: 8.

³⁰ Petterson 2008.

³¹ Hellesnes 1949.

tvangsevakueringen. Boka inneholder mange beretninger som er samlet inn fra sivile som selv opplevde tvangsevakueringen rundt om i Finnmark, og disse har en relativ nærhet i tid. Særlig er det hva de sivile gjennomgikk som er i sentrum.

«*Krigen på Sørøya 1940-45*» er et lokalhistorisk verk utgitt av Hasvik kommune i 1995 som en 50års markering for krigens slutt.³² Boka inneholder en mengde beretninger fra folk som opplevde krigen på Sørøya. Flere av beretningene omhandler huleboertilværelsen og hvordan de overvintrede opplevde tvangsevakueringen. Det er også lagd en oversikt over huler, hytter og andre skjulesteder som ble brukt av de sivile som unndro seg tvangsevakueringen. Dette verket er derfor veldig relevant for denne oppgaven knyttet til tvangsevakueringen på Sørøya. Boka gir et verdifullt innblikk i hvordan de sivile opplevde hverdagen og hendelsene som fant sted på Sørøya i tiden 1944-1945.

1.4 Metode

For å besvare problemstillingene mine har jeg gjennomgått en stor del litteratur på emnet, og sett på hva som er skrevet i forhold til primærkildene. Jeg har valgt litteratur som er utgitt i et bredt tidsspenn, da ulike momenter ved tvangsevakueringshistorien blir fremhevet til ulike tider. Litteraturen er også variert knyttet til form, da jeg har gjennomgått forskning, faghistoriske verk, lokalhistoriske verk og sakprosa. Dette da bakgrunnen og hensikten til forfatterne varierer, og vektlegger derfor forskjellige aspekter ved historien. Ved å gjennomgå et bredt spekter av litteratur får man også et inntrykk av hva som ikke er vektlagt. I starten av arbeidet med denne oppgaven tenkte jeg at oppgaven hovedsakelig skulle benytte seg av sekundærkilder. Dette endret seg imidlertid da jeg besøkte Riksarkivet i Oslo for å gjennomgå de primærkildene i Forsvarets arkiver som ikke lå tilgjengelig på Digitalarkivet.

Arkivmaterialet jeg gjennomgikk inneholdt mye om hvordan de norske offiserene utførte arbeidet sitt på Sørøya, og hvordan sivilbefolkningen var delaktig i deres arbeid. Dette er et aspekt ved Sørøyas tvangsevakueringshistorie som etter min mening er kommet lite fram i litteraturen. I en dagbok skrevet av en av overvintreterne på Sørøya fra november 1944 til mai 1945, som ble utgitt for allmenheten i 2020, kom det også fram et særlig moment med overvintrer-tilværelsen som ikke er blitt tatt opp i litteraturen. Overvintreteren som skrev boka, var også en av de sivile på Sørøya som meldte seg til tjeneste på Sørøya, og det ble derfor interessant og se den mot de kildene som lå i forsvarrets arkiver. Slik utviklet oppgaven seg til

---

³² Husby 1995.

å bli et kildestudium der jeg ser på primærkildene (forsvarets arkivkilder og dagboken), supplert med litteraturen for å besvare problemstillingene. I tillegg vil jeg se på hva som står i primærkildene, og se det opp mot hva som fremstilles i litteraturen.

1.4.1 «Overvintreere»

I denne oppgaven vil betegnelsen «overvintreere» brukes om befolkningen som ble igjen i Finnmark under tvangsevakueringperioden 1944-1945. Dette er det flere årsaker til. Tidligere har betegnelsen «huleboer» ofte blitt brukt om de som unndro seg tvangsevakueringen i Finnmark, både i litteratur, media, av overvintreerne selv, og i offentlige dokumenter, selv om det var en liten prosentandel av de som unndro tvangsevakueringen som bodde over lengre tid i berghuler.³³ Som vi skal se varierte bostedene til de som overvintret veldig. Fellestrekket var at det ofte var primitive skjulesteder preget av en stor grad av improvisasjon. På Sørøya var det flere som bodde i berghuler, men også der var variasjonen stor knyttet til overvintreernes skjulesteder, hvilket gjør betegnelsen «huleboer» upresist om en ikke hele tiden presiserer hvordan nevnt befolkning bor. I tillegg bærer begrepet «huleboer» i en videre forstand en del konnotasjoner til en helt annen tid og tilstand enn det som befolkningen på Sørøya var i under tvangsevakueringperioden. Både for enkelthetens skyld, og for en mer presis fellesbetegnelse over de som unndro seg tvangsevakueringen i Finnmark, vil derfor betegnelsen «overvintreere» bli brukt om den gjenværende befolkningen i perioden 1944-1945.

1.5 Kilder

1.5.1 Primærkilder

Primærkildene jeg bruker i denne oppgaven er hovedsakelig arkivmateriale fra det norske forsvaret. Ett av arkivstykkene fra Marineavsnitt Kirkenes er tilgjengelig på digitalarkivet, og i dette er det flere mapper med blant annet rapporter fra redningsaksjonene og andre skriv internt i forsvaret som omhandler det norske militærets engasjement på Sørøya. Her har jeg funnet flere skriv, rapporter og annet materiale som beskriver de siviles innsats knyttet til det norske militærets oppgaver. Rapporter om forholdene som møter de norske soldatene på de stedene de drar er også verdifulle kilder knyttet til denne oppgaven. Det er interessant å se på disse kildene i sammenheng med det som er skrevet i litteraturen. Da flere relevante arkivstykker ikke er tilgjengelig på Digitalarkivet, dro jeg tidlig i høst til Riksarkivet i Oslo, hvor jeg gikk gjennom de resterende arkivstykkene tilhørende Marineavsnitt Kirkenes, i

---

³³ Bones & Mølmann 2022: 145.

tillegg til Forsvarets krigshistoriske avdelings arkivmateriale. Her var det mange rapporter som har vist seg å være relevant knyttet til mine problemstillinger. Arkivkildene jeg har benyttet meg av, er på ingen måte kilder som ikke er sett på før, men de er etter min oppfatning ikke blitt særlig benyttet til å besvare spørsmålene knyttet til de siviles samhandling med de militære som kom til Sørøya, og hvilken rolle de spilte i det norske militærets arbeid på Sørøya.

Guttorm Nilssens dagbok «*Guttorm Nilssen: Dagbok fra Sørøya*» ble utgitt av Hasvik menighetsblad ved redaktør Georg Kim Jensen i 2020, i anledning markeringen av at det var 75 år siden freden kom til Norge.³⁴ Boka er en unik øyevitneskildring fra tvangsevakueringen på Sørøya, og er altså en trykt versjon av dagboken Guttorm Nilssen førte fra tvangsevakueringen ble satt i gang på Sørøya. Dagboken er skrevet fra 8. november 1944 til 11. mai 1945. Dagboka er en uvurderlig kilde knyttet til hvordan livet som overvintrer var, og hvordan de sivile håndterte de mange utfordringene som kom deres vei i tiden frem til freden. Dagboka er også en av få skriftlige primærkilder med et sivilt perspektiv. Nilssen var også blant de sivile overvintrerne som meldte seg til frivillig tjeneste da de norske militære ankom Sørøya, og det er derfor interessant å se Nilssens beskrivelser av situasjonen opp mot de militære offiserenes rapporter.

1.5.2 Sekundærkilder

Etter krigen ble det gitt ut en mengde litteratur om krigen. Felles for majoriteten av de skriftlige fremstillingene av krigen, var motstandsperspektivet, sammen med en klar verdiforankring i å forsvare den nasjonale selvstendigheten og et nasjonalt samhold.³⁵ Både sivile og militære publikasjoner om krigen, fulgte denne malen. I «*Finnmark i flammer*» fra 1949, ble overvintring fremstilt som en motstandshandling, og selv om de siviles opplevelser var i fokus, var det motstandsperspektivet som ble fremhevet fremfor lidelsene de ble påført.³⁶ Militære aktører var tidlig ute med å ta initiativ til historieskrivningen om krigen, der den militære innsatsen fremhevet. I fremstillingene av krigen i nord, skrevet av militære aktører, fikk de norske soldatenes innsats i frigjøringen av Finnmark særlig stor plass, og de sivile framstod som nødstilte med behov for hjelp fra de norske soldatene.³⁷ Malen for litteraturen som ble utgitt om krigen i Norge, der motstandsperspektiv og den normative

---

³⁴ Nilssen 1944-1945.

³⁵ Stugu 2021: 39.

³⁶ Markussen & Mankova 2022: 490.

³⁷ Markussen & Mankova 2022: 490-491.

verdiforankringen rundt nasjonal selvstendighet og felleskap er fremhevet, kalles den patriotiske grunnfortellingen, og denne dominerte de skriftlige framstillingene av krigen de første 25 årene etter krigen.³⁸ Boka «*Øya i ingenmannsland*», utgitt i 1946, ble skrevet av tre av offiserene som deltok i det norske militærets engasjement på Sørøya, og er det første verket som har Sørøya som hovedfokus.³⁹ Også i denne boka er motstandsfokuset fremhevet, og det er først og fremst de norske offiserenes arbeid for å hjelpe befolkningen på Sørøya og i distriktet som skildres, i tillegg til kampene på Sørøya. Også sivile de møter og stiller opp for å hjelpe til blir beskrevet. Det er likevel først og fremst de norske soldatenes innsats for å hjelpe befolkningen, og slå tilbake mot tyskerne som står i sentrum.

Erik Anker Steens bok fra 1969, og Harald Sandviks «*Frigjøringen av Finnmark 1944-1945*», er begge eksempler på historiske framstillinger som er skrevet av forsvarsmenn i samarbeid med Forsvarets Krigshistoriske Avdeling.⁴⁰ Begge bøkene bærer preg av at det er forsvarsmenn som har skrevet de, da det hovedsakelig er de norske soldatenes innsats i frigjøringen som fremheves. I omtalen om Sørøya, kommer de sivile lite frem, og når de nevnes er det ofte i forbindelse med at de ble evakuert/reddet av de norske soldatene. I hovedsak fremstilles de sivile på Sørøya som nødlidende.

I løpet av 70-tallet ble nye perspektiver vektlagt, i tillegg til motstandskampen, da flere aktører begynte å skrive om hendelser som ikke passet inn i den patriotiske grunnfortellingen, samtidig som framstillingene med vekt på motstandskamp ble mindre dominerende.⁴¹ Fra 70-tallet og utover 80-tallet ble det vanligere med framstillinger som beskrev hendelsene under krigen nedenfra, og dermed kom sivilbefolkningens erfaringer under krigen i lyset, og deres påkjenninger under tvangsevakueringen ble vektlagt.⁴² Et godt eksempel på dette knyttet til Sørøya, er Reidar Nielsens «*Folket i hulene*», som fremhever sivilbefolkningens skjebne på Sørøya under tvangsevakueringsperioden.⁴³ Også de militæres involvering på Sørøya får god plass, men hovedfokuset er hvordan de sivile overvintrerne klarte seg gjennom høsten og vinteren, og påkjenningene tyskerne påførte dem.

---

³⁸ Stugu 2021: 49.

³⁹ Backer, Danielsen & Waage 1946.

⁴⁰ Steen 1969; Sandvik 1975.

⁴¹ Markussen & Mankova 2022: 494.

⁴² Markussen & Mankova 2022: 494-496.

⁴³ Nielsen 1976.

2 Finnmark under andre verdenskrig

2.1 Innledning

Før en går nærmere inn på gjennomføringen av tvangsevakueringen av de sivile på Sørøya og konsekvensene av denne, er det nødvendig å ta for seg konteksten dette skjer i. Hvordan var situasjonen i Finnmark under andre verdenskrig fram til tvangsevakueringen? Hva var bakgrunnen for tvangsevakueringen i Finnmark, og hvilke konsekvenser fikk den?

Jeg vil prøve å danne et oversiktsbilde over hva som skjedde i Finnmark opp mot tvangsevakueringen 1944-1945, i tillegg til å gå inn på de ulike forhold som gjorde situasjonen på Sørøya særegen sammenliknet med resten av fylket. For å besvare disse spørsmålene vil jeg bruke litteratur som finnes på emnet.

2.2 Bakgrunn

2.2.1 Finnmark i begynnelsen av andre verdenskrig

Da Norge ble invadert i 1940, var Finnmark fylke et lite prioritert område. Sjefen for den tyske overkommandoen i Norge, Nikolaus von Falkenhorst, var i den første tiden etter invasjonen ikke særlig opptatt av Finnmark, og mente at områdene øst for Lyngenfjorden til Kirkenes ikke skulle besettes militært. Dette var begrunnet i at fylket var tynt befolket, var lite utbygd, og at det lå så langt unna England at en alliert landsetting av tropper i Finnmark var usannsynlig.⁴⁴ Da felttoget i Narvik nærmet seg slutten, var det bygget seg opp en uro innad i den norske regjering knyttet til hvem som skulle vokte den norske grensen i nord etter kapitulasjonen. Daværende utenriksminister Halvdan Koht var bekymret for forholdet til Sovjetunionen, og den norske regjeringen måtte sikre at ikke stormakten kunne utnytte situasjonen ved å bruke den til et påskudd for å okkupere den nordligste delen av Norge.⁴⁵ Den norske forsvarssjefen, Otto Ruge, var opptatt av spørsmålet og mente at det var langt verre for Norge på lang sikt hvis det ble delt mellom to okkupanter, istedenfor at ett land okkuperte det hele.⁴⁶ Da de allierte troppene samt det norske flyvåpenet og den norske marine hadde forlatt Norge natt til 8. Juni, var den norske hæren fortsatt igjen og fortsatte kampene.⁴⁷ General Otto Ruge var også blitt igjen i Norge, med fullmakt til å forhandle med tyske myndigheter om demobiliseringen av de norske styrkene og ordningen av sivilforvaltningen

---

⁴⁴ Sandvik 1975: 17; Gamst 1984: 8.

⁴⁵ Hobson & Kristiansen 2001: 314.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Hobson & Kristiansen 2001: 315.

under tysk okkupasjon. Det ble bestemt at våpenstillstand mellom norske og tyske styrker skulle inntreffe klokken 24:00 den 9. juni, og den 10. juni 1940 ble Norges kapitulasjonsavtale undertegnet av Otto Ruge.⁴⁸ Kapitulasjonsavtalen omfattet ni paragrafer, der paragraf nummer 7. erklærte at demobiliseringen også skulle gjelde stående tropper i Finnmark, med unntak av to bataljoner og ett batteri ved Øst-Finnmarks grense.⁴⁹ Disse militære enhetene skulle bli stående under befaling av Fylkesmannen i Finnmark og gå under betegnelsen «grensevakt-politibataljon» og henholdsvis «grensevaktbatteri» inntil grensevakten var endelig ordnet.⁵⁰ Den tyske overkommandoen godtok væpnede norske styrker i Finnmark på betingelsen av at de var underlagt Fylkesmannen i Finnmark og at styrkene skulle få ordrer via denne.⁵¹ Den tyske framrykkingen stoppet i første omgang ved Alta i Vest-Finnmark, og det var altså den norske grensevakten som sto som beskyttere av norsk territorium langs grensa i Øst-Finnmark den første tiden etter kapitulasjonen.⁵² Dette bunnet dels i at området var tynt befolket og en britisk invasjon virket usannsynlig, og dels i at Tyskland hadde interesse av å gi Sovjetunionen et inntrykk om at Finnmark ikke var en del av tysk interesseområde.⁵³

Ikke-angrepspakten med Sovjetunionen, og Tysklands gode forhold til Finland var blant årsakene til at sjefen for den tyske overkommandoen i Norge, Nikolaus von Falkenhorst, ikke foreløpig så det nødvendig å besette Finnmark militært den første tiden etter invasjonen.⁵⁴ Den midlertidige ordningen med norsk grensevakt i nord skulle imidlertid ikke vare lenge. Den tyske rikskommisæren i Norge, Josef Terboven, dro i midten av juni med fly til Kirkenes for å inspisere forholdene, og rapporterte tilbake til Hitler, som enda ikke ville sette inn regulære tropper i Finnmark. Terboven foreslo da å sette inn polititropper fra Waffen-SS, noe som ble startet på demobiliseringen av de norske grensevaktstyrkene. Den 4. Juli kom de første SS-troppene til Kirkenes, og som siste avdeling firte Garnisonskompani Kirkenes det norske flagget 9. Juli 1940.⁵⁵ Ordningen med SS-tropper i Finnmark ble heller ikke langvarig, da den tyske overkommando ga ordre i august 1940 om at hele Nord-Norge skulle besettes militært.⁵⁶ Dette ble begrunnet i at:

---

⁴⁸ Hobson & Kristiansen 2001: 315; Gamst 1984: 7.

⁴⁹ Gamst 1984: 7.

⁵⁰ Gamst 1984: 7-8.

⁵¹ Hobson & Kristiansen 2001: 315-316.

⁵² Hobson & Kristiansen 2001: 316; Gamst 1984: 8.

⁵³ Elstad 2020: 27.

⁵⁴ Gamst 1984: 8; Sandvik 1975: 17.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Gamst 1984: 8.

- «Råstoffene i Nord-Skandinavia spilte en uunnværlig rolle for den tyske krigsindustri.
- På grunn av små styrker i Finnmark (ca. en SS-bataljon) kunne landsdelen bli betraktet som herreløst område som var vel egnet for fiendtlig landsetting.
- På grunn av tysk underlegenhet til sjøs, landets store utstrekning og de ytterst vanskelige forsterkningsmuligheter, kunne en fiendtlig intervensjon i Nord-Norge bli et støt i frontens høyre flanke som vanskelig lot seg avverge.»⁵⁷

Dette var likevel ikke hovedgrunnen. Den store militære besetningen av Nord-Norge var i realiteten en del av det planlagte angrepet på Sovjetunionen i øst, og tyske tropper som ankom Finnmark og var tilsatt angrepet, ble sakte men sikkert forskjøvet mot Varanger-området høsten 1940.⁵⁸ Dette var starten på Finnmarks rolle som et militært tyngdepunkt i tyskernes beredskapsplan.⁵⁹

2.2.2 Nord-Norge som Hitlers skjebnesområde

Etter beslutningen om at Nord-Norge skulle besettes militært, og det planlagte angrepet mot Sovjetunionen nærmet seg, ble Hitler i økende grad opptatt av Nord-Norges strategiske betydning. Det tyske militærets to hovedoppgaver i Finnmark var nå å utnytte fylket som oppmarsj- og baseområde for det tyske angrepet mot Murmansk, og å hindre en eventuell alliert invasjon.⁶⁰ Etter britenes gjennomføring av Lofoten-raidet den 4. mars 1941, ble Hitlers tro om at en større alliert invasjon kunne komme i Nord-Norge styrket, og som en direkte følge av raidet beordret Hitler innsetning av artilleri fra Hæren for å sikre kysten, samt ytterlige forsterkning av kystforsvaret, der Nord-Norge ble vektlagt. Dette førte videre til en stor utbygging av det tyske forsvaret i Nord-Norge, og den tyske overkommando stadfestet at «nøkkelen til forsvaret av Norge lå i Nord-Norge».⁶¹ Oppmarsjen til de tyske soldatene mot Varanger-området skjedde så og si uhindret, og tyske tropper som skulle delta i offensiven mot Murmansk ble samlet rundt om i Varanger forsommeren 1941.⁶² Den 22. Juni 1941 startet offensiven mot Sovjetunionen, og generaløyntnant Eduard Dietls bergdivisjoner gikk inn i Finland for fremrykningen mot Murmansk, samtidig som det tyske forvaret i Finnmark stadig ble bygget opp.⁶³ Den tyske framrykningen mot Murmansk var med på å gjøre Nordkalotten til et område av vesentlig strategisk betydning, både for Tyskland,

---

⁵⁷ Gamst 1984: 8.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Sandvik 1975: 17.

⁶⁰ Gamst 1984: 9.

⁶¹ Ibid.

⁶² Gamst 1984: 10.

⁶³ Sandvik 1975: 17.

Sovjetunionen og de vestallierte. For Tyskland ble Nord-Norge den viktigste basen for operasjoner på Ishavsfronten og Polarhavene, og dermed områder som måtte regnes med å være krigsmål for de vestallierte. Samtidig ble den nordnorske landsdelen av betydelig militærstrategisk betydning for de allierte, ettersom sjøvegen rundt Nord-Norge var den eneste måten å få alliert hjelp fram til Sovjetunionen.⁶⁴ Alliert konvoitrafikk med krigsviktig materiell til Murmansk startet allerede i august 1941, og det ble om å gjøre for de allierte å få mest mulig frem i tide, og for tyskerne om å hindre dette i størst grad.⁶⁵

Det var den tyske 20. armé (20. Gebirgs-Armee) som hadde som oppgave å erobre Murmansk sommeren 1941, og etablerte under offensiven sitt hovedkvarter i Rovaniemi. Den 20. armé hadde en størrelse på 200 000 mann, der den opprinnelige oppgaven var å erobre Murmansk og ta kontroll over Murmanskbanen, som ble brukt til å sende forsyninger og krigsviktig materiell. Forsyninger som var av enorm betydning for Sovjetunionens krigføring.⁶⁶ De tyske styrkene lyktes ikke med dette, da de etter to måneders kamp befant seg halvveis, ved Litsa, med et tap på ca. 10 000 døde og sårede. Tyskerne forsøkte forgjeves å bryte gjennom det sovjetiske forsvaret høsten 1941, og sovjeterne klarte heller ikke å presse tyskerne tilbake under sin våroffensiv i 1942, noe som gjorde at Murmansk-fronten frøs fast i Litsa området i rundt tre år, til den store sovjetiske offensiven i 1944.⁶⁷ Da det opprinnelige målet til den 20. armé om å erobre Murmanskbanen ikke ble nådd, ble oppdraget for de tyske soldatene å forsvare de erobrede områdene. Det ble blant annet lagt vekk på beskyttelse av nikkelforekomstene Kolosjoki-Salmijärvi, som var viktig for tysk krigsindustri. Det ble også lagt vekt på å sikre ishavskysten som eneste nord-syd forbindelse, samt beskyttelse av ishavskysten sammen med forsvaret av norskekysten for å holde den ekstremt viktige sjøvegen åpen.⁶⁸ Finnmark ble i denne fasen av krigen et viktig område knyttet til tyskernes fly- og marineangrep mot allierte konvoier på vei til Murmansk fra flyplasser og havner rundt om i Finnmark.⁶⁹ Det tyske forsvaret av Nord-Norge ble stadig utbygget, og de allierte nålestikkoperasjonene økte Hitlers frykt for en alliert landgang i landsdelen.⁷⁰ På en fører-konferanse i januar 1942, kommer Hitlers frykt tydelig fram, da han var overbevist om at Norge var «krigens skjebnesone» og at krigen ville bli avgjort her, noe som ledet til at både

---

⁶⁴ Gamst 1984: 10.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Sandvik 1975: 17.

⁶⁷ Gamst 1984: 12.

⁶⁸ Sandvik 1975: 18.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Gamst 1984: 12.

hærstyrkene og flystyrkene i Nord-Norge økte, i tillegg til at hovedstyrken av det tyske sjømilitære ble satt i norske farvann.⁷¹ Hitlers frykt førte blant annet til at utbyggingen av kystforsvaret i Nord-Norge fikk høyere prioritet fremfor Frankrike, Nederland og Belgia, samtidig som uforholdsmessige store tyske styrker var bundet til Nord-Norge.⁷² På det meste var det rundt 400 000 tyske soldater i Norge, til sammenligning hadde Frankrike ca. 500 000 tyske soldater med 16 ganger større befolkning som Norge, noe som viser hvor stor betydning Hitler tillagde Norge.⁷³ Over en fjerdedel av de 400 000 okkupasjonsstyrkene som var i Norge i september 1944, sto i Nord-Norge, i tillegg til at kystområdene i Øst-Finnmark var okkupert av den tyske 20. armé, som hadde hovedkvarter i Rovaniemi i Finland.⁷⁴ Den store tyske styrkeansamlingen i Nord-Norge betød at mange lokalsamfunn i Finnmark huset en stor andel tyskere i forhold til befolkningstallet. Mange måtte bo med tyske soldater som rekvirerte rom i hus. På denne måten var kontakten mellom sivilbefolkningen og tyskere mye nærmere enn resten av landet, særlig i de siste krigsårene.

2.2.3 Sørøya før tvangsevakueringen

Sørøya er fastland-Norges 4. største øy målt i areal, og det er Norges største øy uten fastlandsforbindelse om man ser bort fra Svalbard. Øya er preget av et værhardt klima, der yttersida/nordsida peker ut mot nordishavet. Sørøya har mange dype fjorder, og fjell som strekker seg langs øyas ryggrad. Øya består av to kommuner, der Hasvik kommune utgjør hele den vestlige halvdel av øya, mens den østlige delen av øya tilhører Hammerfest kommune. Under krigen var den østlige halvpart av øya under Sørøysund kommune, men som senere ble innlemmet i Hammerfest kommune.

Man kan på mange måter si at havet og været har formet befolkningen på Sørøya. Før krigen var befolkningen spredt rundt langs kysten og i de ulike fjordene, der fisket har vært en betydelig del av næringslivet. Livet på øya før krigen var preget av en blandet penge- og naturalhusholdning, der de fleste fisket på havet for penger, samtidig som de hadde småbruk for direkte tilskudd til matforbruket.⁷⁵ Fiskerbonden var altså den vanligste formen for husholdning på Sørøya. Befolkningen var også av delt etnisk bakgrunn, og bestod av nordmenn, samer og finsk-ættede.⁷⁶ I tillegg til fiske, drev også en del av den samiske

---

⁷¹ Gamst 1984: 13; Eriksen & Halvorsen 1987: 21-22.

⁷² Eriksen & Halvorsen 1987: 22-23.

⁷³ Eriksen & Halvorsen 1987: 23.

⁷⁴ Elstad 2020: 33.

⁷⁵ Nielsen 1976: 15-16.

⁷⁶ Nielsen 1976: 16.

befolkningen med reindrift, og på den nordøstlige halvdel av Sørøya drives det med reindrift fortsatt den dag i dag.

Sørøya ble en del av det tyske kystvernet i løpet av krigen. På Håen i Hasvik ble det etablert et kystbatteri i 1942. Batteriets oppgave var å hindre fiendtlige sjøstridskrefter å komme seg inn i Sørøysund og Stjernesund fra LoppHAVet, i samarbeid med batteriene på Gammelvær og Loppa. I tillegg ble det lagt ut omkring 700 miner i områder rundt Sørøya.⁷⁷ Anlegget på Håen inneholdt også en fangeleir med russiske krigsfanger, som også måtte delta i utbyggingen av anlegget.⁷⁸ Høsten 1944 ble batteriet flyttet til Andøya, hvor det ble sprengt.

2.2.4 Sivilbefolkningens forhold til tyskerne før tvangsevakueringen

De første tyske soldatene kom til Sørøya i 1941. De fleste av de tyske soldatene som kom til Sørøya var stasjonert i Hasvik i forbindelse med kystvern batteriet som ble anlagt på Håen i Hasvik. Hovedstyrken på ca. 150 mann kom i 1942, og offiserene rekvirerte rom i private hus, i tillegg til at skolen, bedehuset og ungdomshuset ble tatt i bruk av tyskerne.⁷⁹ Den tyske tjenesten på batteriene på Sørøya var sterkt rutinepreget med få hendelser, og de tyske soldatene slet i tillegg med mørketida og det harde klimaet på Sørøya, noe som førte til at tyskerne gjennomførte en ombytting av mannskaper med batteriene i Sør-Norge i 1943.⁸⁰ Forholdet mellom sivilbefolkningen og tyskerne gikk forholdsvis greit under okkupasjonsårene før tvangsevakueringen ble satt i gang. Som mange andre steder, ble de tyske soldatene en del av den nye hverdagen. Det var likevel flere episoder på Sørøya i årene frem til tvangsevakueringa ble satt i gang som preget forholdet sivilbefolkningen hadde til tyskerne. En tysk flystyrt i Soppen våren 1942, fjellet over bygda Sørvær på Sørøya, førte til dramatiske konsekvenser for 17 sørværinger. Da flyet hadde styrtet hadde 30-40 av sivilbefolkningen dratt opp til flyvraket, og tatt med seg det de fant av vrakgods. Noen dager senere kom beskjeden fra lensmannen i Hasvik om at tyskerne krevde at alt stjålet vrakgods måtte leveres tilbake umiddelbart, og Gestapo ble deretter sendt fra Hammerfest for å avhøre sivilbefolkningen.⁸¹ Offiseren fra Gestapo noterte navn og gjenstander som ble tilbakelevert og dro sin vei. Noen dager senere ble 17 sørværinger arrestert for plyndring av det tyske flyvraket og sendt til fangeleir i Tromsø, hvor de ble hardt behandlet. 5 av dem ble

---

⁷⁷ Gamst 1984: 146.

⁷⁸ Larsen 1995: 17.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Husby 1995: 20-21.

⁸¹ Husby 1995: 36-37.

dømt til dødsstraff, men dette ble senere omgjort til lange fengselsdommer.⁸² Episoder som dette gjør utvilsomt inntrykk på et lite samfunn som Sørvær. I tillegg til anstrengte møter mellom sivilbefolkningen og den tyske okkupasanten, skjedde det flere tragiske mineulykker i løpet av okkupasjonstiden. I 1943 omkom tre brødre bosatt i Sørvær, da båten deres gikk på en tysk mine under en fisketur. I juni 1944 oppstod en ny tragisk mineulykke da fire fiskere fra Breivikbotn omkom under fiske utenfor Tarhalsen. Båten skal ha fått en mine i trålen.⁸³

2.2.5 Tysk tilbaketrekning fra Finland og brent jords taktikk

Etter tre år med stillingskrig langs den finsk-sovjetiske grensen, skulle situasjonen endre seg i løpet av 1944. Da sovjetiske tanks brøt seg gjennom den finske sørfronten sommeren 1944, tok det ikke lang tid før Finland skulle trekke seg ut av krigen.⁸⁴ Marskalk Carl Gustaf Mannerheim ble utnevnt til finsk president i begynnelsen av august, og etter forhandlinger med Sovjetunionen i månedsskiftet august-september ble den finsk-sovjetiske våpenstillstanden et faktum den 4. September 1944. Våpenstillstanden kom med harde vilkår for finnene. I tillegg til store krigserstatninger og tap av landområder, var det et krav om at de tyske styrkene skulle forlate finsk territorium i løpet av fjorten dager, der finnene måtte jage de ut om nødvendig.⁸⁵ Våpenstillstanden mellom Finland og Sovjetunionen gjorde at den tyske 20. armé, som nå var ledet av generaloberst Lothar Rendulic, havnet i en kritisk stilling.⁸⁶ Rendulic sto nå ovenfor oppgaven med å tilbaketrekke den 20. armé bestående av 200 000 mann, i tillegg til 18 000 krigsfanger og 180 000 tonn med utsyr og forsyninger som var lagret i Rovaniemi og Oulu.⁸⁷ Tidsfristen på 15. september som var satt av Sovjetunionen for når de tyske troppene skulle være ute av Finland, var høyt urealistisk.⁸⁸

Tyskerne hadde på et tidlig tidspunkt tatt stilling til eventualiteten om at Finland kunne trekke seg ut av krigen, og hadde derfor utarbeidet to alternativer for tysk tilbaketrekning; «Operasjon Birke», og «Operasjon Nordlicht».⁸⁹ Da våpenstillstanden mellom Finland og Sovjetunionen trådte i kraft 4. september 1944, ble «Operasjon Birke» satt i verk av den 20. armé, i tillegg til en instruks som tillot «alle slags ødeleggelses- og sperringstiltak» som

---

⁸² Husby 1995: 38-39.

⁸³ Husby 1995: 41-42, 45.

⁸⁴ Eriksen & Halvorsen 1987: 28-29.

⁸⁵ Sandvik 1975: 19; Eriksen & Halvorsen 1987: 29.

⁸⁶ Eriksen & Halvorsen 1987: 28-29; Sandvik 1975: 19.

⁸⁷ Eriksen & Halvorsen 1987: 29; Elstad 2020: 131.

⁸⁸ Sandvik 1975: 19; Elstad 2020: 131.

⁸⁹ Sandvik 1975: 21.

kunne hefte fienden.⁹⁰ Denne operasjonen var en begrenset tilbaketrekning, og gikk ut på å holde Nord-Finland og Finnmark, der det 19. armékorps skulle bli i sitt område på Murmansk-fronten, det 36. armékorps skulle trekkes tilbake til forsvarsstillingen ved Ivalo, og det 18. armékorps skulle gjennomføre tilbaketrekning mot Muonio.⁹¹ Ettersom Finland måtte avstå Petsamo til Sovjetunionen som en del av fredsavtalen, regnet finske styresmakter med at det var stor fare for krigshandlinger mellom tyskere og russere i nord, ettersom Tyskland hadde store styrker i det nordlige Lappland.⁹² Den finske presidenten bestemte derfor at de sivile i Nord-Finland skulle evakueres, og ordren om evakuering ble gitt den 7. september av sivil styresmakt.⁹³ Evakueringen av sivile i det nordlige Lappland gikk effektivt. Tyskerne sto for ca. 70 prosent av evakueringstransportene, i form av at de fraktet gods nordover med lastebiler, og tok sivile med bagasje på retur sørover.⁹⁴ Allerede den 23. september var 72 prosent av befolkningen i Lappland fylke evakuert, ca. 104 000 mennesker.⁹⁵ Evakueringen av finsk Lappland var tvungen i form av befolkningen var pålagt å evakuere, men samtidig var evakueringen vedtatt av lovlig valgte styresmakter for å redde sivilbefolkningen fra krigshandlinger. Dette er til forskjell fra Norge som var okkupert av et nazistisk diktatur, hvor evakueringen av Finnmark og Nord-Troms som skjedde en halvannen måned senere, var en tvangsevakuering av sivile med våpenmakt.⁹⁶

Det var den første tiden etter den våpenstillstanden mellom Finland og Sovjetunionen, et samarbeid mellom den tyske og finske hæren om evakuering av sivilbefolkning og tysk tilbaketrekning.⁹⁷ Det foregikk forhandlinger mellom Tyskland og Finland bak Sovjetunionens rygg i midten av september 1944, og det ble avtalt at de to partene skulle føre en «skyggekrig» uten blodspillelse.⁹⁸ Samarbeidet fungerte godt innledningsvis, og tyske tropper trakk seg ut av Sør-Finland uten store ødeleggelser. Under samarbeidet hadde de tyske soldatene fått strenge ordre fra Rendulic om at det var forbudt å ødelegge finske hus og andre sivile bygninger på grunn av det kunne ødelegge ryktet til den tyske hæren blant befolkningen.⁹⁹ Dette skulle imidlertid ikke vare. Det ble klart i løpet av september at det bare

---

⁹⁰ Elstad 2020: 130-131; Sandvik 1975: 21.

⁹¹ Sandvik 1975: 21; Eriksen & Halvorsen 1987: 29.

⁹² Elstad 2020: 131.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Elstad 2020: 134.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Elstad 2020: 135-136.

⁹⁷ Elstad 2020: 137.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

var et spørsmål om tid før den tyske hæren måtte ut av Finland til den tiltenkte Lyngenstillingen.¹⁰⁰ Samarbeidet mellom Finland og Tyskland var under press, og når den allierte kontrollkommisjonen som overvåket fredsvilkårene krevde at finnene skulle sette i gang tiltak for å internere og avvæpne tyskere som befant seg i landet, ble det etterfulgt allerede samme dag.¹⁰¹ Den 1. oktober 1944 gikk finnene til verks i Tornio, der det ble harde kamper mellom tyske og finske soldater.¹⁰² Etter dette bestemte Hitler seg for å sette i gang full tysk tilbaketrekning til Lyngenlinjen, og 4. oktober 1944 kom ordren om at «Operasjon Nordlicht» skulle settes i gang.¹⁰³ Denne operasjonen gikk ut på en fullstendig tysk tilbaketrekning fra Finland, Finnmark og deler av Nord-Troms til den nye tyske linjen i Lyngen.¹⁰⁴ Det vennskapelige forholdet mellom de tidligere allierte finnene og tyskerne snudde, og etter hendelsene i Tornio erklærte den 20. armé krig mot finlenderne, i noe tyskerne kalte et svik mot tidligere «våpenbrødre».¹⁰⁵ Da «Operasjon Birke» ble satt i gang i september var det allerede åpnet for brent jord av den tyske overkommandoen, men Rendulic bestemte da at tyske tropper ikke skulle ødelegge sivile bygg og bosteder. Dette endret seg etter det som skjedde i Tornio, og 6. oktober gav Rendulic ordre om at alle kommunikasjoner og militært viktige anlegg skulle ødelegges, mens statlige bygninger i Rovaniemi skulle ødelegges som hevn.¹⁰⁶ Sivile bosteder skulle likevel fortsatt bli spart for ødeleggelse.¹⁰⁷ Litt senere, den 13. oktober, da de sovjetiske styrkene brøt gjennom på Ishavsfronten, kom det imidlertid en ny ordre til de tyske armékorpsene fra Rendulics stabssjef. Denne ordren gikk ut på at *alle* bygninger nord for en linje ved polarsirkelen skulle ødelegges.¹⁰⁸ Hus der det var folk, hus langt fra vei, sykehus og kirker, skulle være unntatt disse ødeleggelsene.¹⁰⁹ Dette førte til at Nord-Finland ble totalrasert, ettersom sivilbefolkningen allerede var evakuert og husene sto tomme.¹¹⁰ Poenget med brent jords taktikk var å hindre de Røde armé i å forfølge den tyske retretten, men ødeleggelsene i det nordlige Lappland gikk langt utover det som kunne betegnes som «militært nødvendig».¹¹¹ Denne ordren av 13. oktober gjaldt på norsk

---

¹⁰⁰ Elstad 2020: 137-139.

¹⁰¹ Elstad 2020: 139.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Elstad 2020: 140; Eriksen & Halvorsen 1987: 29; Sandvik 1975: 21.

¹⁰⁴ Sandvik 1975: 21.

¹⁰⁵ Elstad 2020: 140; Eriksen & Halvorsen 1987: 29.

¹⁰⁶ Elstad 2020: 137-141.

¹⁰⁷ Elstad 2020: 140.

¹⁰⁸ Elstad 2020: 141.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Elstad 2020: 141.

¹¹¹ Elstad 2020: 142.

side også frem til Hitler to uker senere bestemte seg for total ødeleggelse og tvangsevakuering av Finnmark og Nord-Troms.¹¹²

2.3 Gjennomføringen av tvangsevakueringen i Finnmark

Det var totalt ca. 50 000 mennesker som ble tvangsevakuert fra Nord-Troms og Finnmark under den tyske tvangsevakueringen 1944-1945. Tallene for hvor mange som ble igjen er ikke hundre prosent nøyaktig, men det regnes med at ca. 23 000 til 25 000 sivile unndro seg tvangsevakueringen og ble igjen i områdene.¹¹³ Et generelt trekk ved gjennomføringen av tvangsevakueringen i Finnmark, var at befolkningen fikk en kort tidsfrist til å pakke det mest nødvendige og møte opp på et bestemt samlingssted, der de skulle bli transportert videre sørover. Deportasjonsordrene ble sendt ut til sivilbefolkningen enten i form av trykte oppslag i byene, tettstedene og grendene, eller som muntlige beskjeder gitt av tysk militærpersonell som oppsøkte befolkningen utenfor deres hjem.¹¹⁴ Når folk hadde forlatt husene sine, ble hjemmene brent av tyske sprengkommandoer og buskap drept. Transporten av de tvangsevakuerte skjedde i stor grad til sjøs. Mange ble fraktet med de beryktede tyske frakteskipene «Carl Arp» og «Adolf Binder» som var preget av særlig uhygieniske forhold, men transport skjedde også med rekvirerte fiskeskøyter og andre fartøyer. Folk som eide egne båter fikk beskjed om å ta seg ut av evakueringsområdet med familien sin for egen maskin, og på denne måten hadde disse mer kontroll over egen skjebne enn de som måtte evakuere med de organiserte transportene.¹¹⁵ Nordland og Troms var fylkene som tok imot flesteparten av de tvangsevakuerte (til sammen 31 547 personer), mens resten ble tatt imot i ulike deler av Sør-Norge (18 453 personer totalt).¹¹⁶

2.3.1 Øst-Finnmark

Befolkningen i visse deler av Øst-Finnmark slapp unna tvangsevakuering grunnet sovjeternes raske framrykning. En liten del av bebyggelsen av disse områdene ble også stående grunnet dette. Den endelige ordren om tvangsevakuering av hele befolkningen i Nord-Troms og Finnmark kom som nevnt den 28. oktober, men i Øst-Finnmark var det allerede gitt ordre om tvangsevakuering av stridsdyktige menn den 20. oktober. Ordren ble imidlertid ikke iverksatt.¹¹⁷ De som dro fra Kirkenes var for det meste folk som rømte fra bombingene av

---

¹¹² Elstad 2020: 143.

¹¹³ Stenvold & Rønnebu 2022: 178.

¹¹⁴ Elstad 2020: 265-266.

¹¹⁵ Stenvold & Rønnebu 2022: 181-182.

¹¹⁶ Stenvold & Rønnebu 2022: 183.

¹¹⁷ Elstad 2020: 230.

byen, mens majoriteten av befolkningen gjemte seg i gruvetunellene frem til den Røde Armé befrikk Kirkenes den 25. oktober. I Kirkenes slapp altså befolkningen unna tyskerne før den endelige ordren om tvangsevakuering kom, som innebar total tvangsevakuering av befolkningen med våpenmakt.¹¹⁸ I Vadsø slapp også befolkningen unna tvangsevakuering. Her hadde tyskerne drevet brent jords taktikk siden midten av oktober, men dette innebar kun militære installasjoner og offentlige bygg. Ilden fra disse ødeleggelsene spredte seg til flere sivile bygninger, men det var aldri tyskernes intensjon å brenne byen – de forlot Vadsø dagen før Rendulic sendte ut sin versjon av Førerbefalingen, 29. oktober, og lot befolkningen være igjen med forsyninger.¹¹⁹ Fra 29. oktober, da troppene hadde fått befalingen om tvangsevakuering av all sivilbefolkning og total ødeleggelse, så ble dette gjennomført med grundighet. Sprengkommandoene var en del av baktroppene til den 6. bergdivisjonen, som var de siste som trakk seg ut fra Kirkenes. Når disse fikk Førerbefalingen den 29. oktober, ble ordren utført grundig og brutalt på veien vestover fra Kirkenes, og det aller meste av hus som kom på sprengkommandoenes vei, ble brent og rasert.¹²⁰ I de østlige delene av Finnmark var det noen steder at bebyggelse fikk stå, men fra Berlevåg og vestover ble landområdene totalrasert.¹²¹

I Berlevåg ble sivilbefolkningen utsatt for flere tvangstiltak i tiden frem mot tvangsevakueringen. Kjøpmann A.M. Broderstad skildrer hvordan den mannlige befolkningen her (14-60 år) ble tvunget til å jobbe for Wehrmacht fra 15. oktober. De måtte bære granater fra en «stoll» i fjellet og ned til hovedveien, en rute på ca. 2 km, og der disse ble truet med å bli beskyttet dersom de ble sett uten å ha møtt opp. Videre forteller Broderstad om at det ble innført tider der det for sivilbefolkningen var forbudt å være utenfor sin bopel. Tyskerne ødela og brente sine egne anlegg og senket alle båter. Han forteller at ryktene om tvangsevakuering begynte å spre seg blant sivilbefolkningen den 1. november, og at folk dro bort rundt om i dalen i håp om å få være i fred. Dette ble ikke tilfellet, da folk ble ført bort med tvang allerede den 2. november, og tyske patruljer hentet inn folk som gjemte seg i dalen de påfølgende dagene.¹²² Ifølge Broderstad ble hele Berlevågs befolkning ført bort av tyskerne den 4. og 5. november, unntatt noen få som klarte å gjemme seg unna, og stedet ble brent til grunnen

---

¹¹⁸ Elstad 2020: 232.

¹¹⁹ Elstad 2020: 250.

¹²⁰ Elstad 2020: 251-255.

¹²¹ Elstad 2020: 255.

¹²² Broderstad 1949: 131-132.

innen 7. november.¹²³ I kystdistriktene ble tvangsevakueringen gjennomført av tyske marinestyrker. Befolkningen fikk som regel beskjed av tyske offiserer eller andre myndighetspersoner, og som regel gitt en meget kort tidsfrist til å forberede seg, og i mange tilfeller bare et par timer.¹²⁴

2.3.2 Vest-Finnmark

I Vest-Finnmark hadde ikke de tyske troppene det samme hastverket som i Øst-Finnmark, der de tyske troppene den første tiden ble jaget av sovjetiske tropper. Dette resulterte i en total nedbrenning av bebyggelse og en grundigere etterfølgelse av sivile. Dette gjaldt også de vestlige delene av Øst-Finnmark. Ifølge Fosnes var likevel gjennomføringen av tvangsevakueringen i de ulike kommunene ofte avhengig av innstillingen til den lokale tyske kommandanten.¹²⁵ I Alta gikk de første evakueringstransportene den 27. oktober. Den 29. oktober, etter å ha fått beskjed om tvangsevakuering, tar Jonas Lie initiativ til å effektivisere evakueringene herfra, og organiserer en evakueringsstab i Alta. Han utnevnte flere personer til stillinger med forskjellige ansvarsområder, beslagla flere hus, og utskrev folk fra disse stedene til arbeidstjeneste, i tillegg til å rekvirere husdyr for å sikre mat og melk til de evakuerte. Han fjernet også bestyrerinnen på Bossekop turiststasjon og tok den i bruk for evakueringsformål.¹²⁶ Den 30. Oktober igangsatte Lie tvangsevakueringen i Alta-området, og politibiler ble sendt ut til nærliggende gårder der de sivile ble gitt en tidsfrist på to og en halv time til å gjøre seg klar til evakuering. Dagen etter kom ordren om at ansvaret for evakuering var flyttet over til Wehrmacht, men evakueringsvirksomheten i Alta fortsatte likevel ved det samme oppsettet på stasjonen som Lie hadde satt i gang.¹²⁷

I Hammerfest var det Lippestad som organiserte tvangsevakueringen. Her hadde 400-500 personer evakuert frivillig i tiden 20.-29. oktober, men de fleste av disse skal ha reist til distriktene for å unndra seg tvangsevakuering.¹²⁸ De fleste av overvinterne fra Hammerfest dro til Sørøya og Seiland, der det var bedre muligheter for å gjemme seg bort.¹²⁹ Lippestad kalte inn til møte med representanter fra handelsstanden og sykehusene der han ba alle om å evakuere snarest mulig med alle de verdier de kunne medbringe. Da flere motsatte seg dette

---

¹²³ Broderstad 1949: 132.

¹²⁴ Fosnes 1974: 60.

¹²⁵ Fosnes 1974: 64.

¹²⁶ Fosnes 1974: 56-57.

¹²⁷ Fosnes 1974: 57.

¹²⁸ Fosnes 1974: 58.

¹²⁹ Bones & Mølmann 2022: 135.

ble ingeniør Preuthun utnevnt som «kommisarisk leder» for et av byens største firmaer, og fikk ansvaret for å redde alt materiell av verdi ut av byen.¹³⁰ 29. oktober slo evakueringsmyndighetene opp den velkjente plakaten «Til befolkningen», som fastslo for befolkningen at de skulle tvangsevakueres. Tvangsevakueringen av Hammerfest ble gjennomført i løpet av 10 dager, og da det siste evakueringskortet ble utdelt den 11. november, var 3560 personer registrert ved evakueringskontoret.¹³¹

2.4 Norske militære til Finnmark

Slik krigen utviklet seg, ble det etter hvert klart at det var lite sannsynlig med noen alliert landsetting av tropper i Norge, da den allierte krigsinnsatsen ble rettet mot å beseire tyskerne på kontinentet. Fra alliert hold var det tenkt at en seier på kontinentet ville føre til en videre frigjøring av de okkuperte landene. På sovjetisk side skjedde det derimot ting i perioden 1943-1944. Både på østfronten og nordfronten ble tyskerne stadig slått tilbake av de sovjetiske styrkene, og når det ble kjent at det bare var et tidsspørsmål før Finland og Sovjetunionen ville undertegne en separاتفred, så den norske eksilregjeringen en mulighet til å være med på frigjøringen av Norge.¹³² Norske myndigheter så på det som sannsynlig at den Røde Armé ville gå inn i Norge i løpet av 1944, og det var derfor fra norsk side et ønske å legge best mulig til rette for et militært samarbeid med de sovjetiske styrkene i forbindelse med en eventuell sovjetisk innmarsj i norske områder. Norges ønske var at norske soldater skulle gå sammen med de sovjetiske over grensa til Norge, og være med på frigjøringen av Norge. Gjennom det norske Utenriksdepartementet ble det dermed sendt en forespørsel til Sovjetunionen om sending av norske styrker til Murmansk som kunne stå klar til å bidra i frigjøringen av norske områder når den tid kom.¹³³ Videre jobbet norske myndigheter med å få på plass en frigjøringsavtale som skulle legge rammen for hvordan en eventuell frigjøring av Norge skulle foregå. Den 16. Mai ble frigjøringsavtalen mellom den norske regjeringen, Storbritannia, USA og Sovjetunionen undertegnet av alle parter. Da det klart at det ville bli våpenstillstand mellom Finland og Sovjetunionen i starten av september, startet norske myndigheter med forberedelser for å sende en norsk militærmisjon til Murmansk. Men da de på dette tidspunktet enda ikke hadde fått svar fra Sovjetunionen angående den norske forespørselen på troppesending til Murmansk, var ikke det så mye mer en kunne gjøre fra

---

¹³⁰ Fosnes 1974: 57-58.

¹³¹ Fosnes 1974: 58.

¹³² Steen 1969: 342-343.

¹³³ Steen 1969: 343.

norsk hold.¹³⁴ Den 18. Oktober fikk imidlertid norske myndigheter vite at den sovjetiske utenriksministeren V. Molotov hadde sagt seg enig i alle punkter på det norske forslaget om troppeutsending til Murmansk, og dermed ble det den 20. oktober bestemt av den norske regjeringen at den norske militærmisjonen med flere skulle sendes.¹³⁵ Dette var bare dager før den Røde Armé gikk inn i norske områder.

På grunn av sent svar fra sovjetisk hold på den norske forespørselen om å sende inn en norsk styrke for å bidra til frigjøringen av Finnmark, så ble sendingen av det norske styrkebidraget i stor grad preget av improvisasjon. Dette resulterte i at den samlede norske styrken som dro til Finnmark var relativt liten og hadde få ressurser. I tillegg ble mengden av forsyninger som var tiltenkt sivilbefolkningen i Finnmark kraftig redusert, da det opprinnelig var tiltenkt av Forsvarets Overkommando (FO) å medbringe 4000 tonn forsyninger til sivilbefolkningen. Det reelle tallet på forsyninger til sivilbefolkningen som ble sendt med den norske styrken, ble til slutt på 45 tonn.¹³⁶ De norske styrkene som sto i Storbritannia (Den norske brigade) var underlagt sjefen for «Scottish Command», general Sir Andrew Thorne, og de norske styrkene kunne derfor ikke bli sendt til Finnmark uten britisk godkjenning og bistand. General Thorne foreslo den 20. oktober å sende ett av de norske kompaniene av Den norske brigade, 2. bergkompani, som sto i Skottland, og FO ba straks om å få ordnet transport for disse.¹³⁷ Norge var avhengig av britene for transport og ressurser til den norske militære styrken. Det var vanligvis de allierte Murmansk-konvoiene som ble brukt som transport fra Storbritannia til Murmansk, som vanligvis gikk en gang i måneden. Den neste Murmansk-konvoien ville likevel ikke dra før slutten av november, noe som hadde vært veldig sent. Men heldigvis hadde britene satt opp en spesialkonvoi som skulle gå fra Liverpool til Murmansk i slutten av oktober med sovjetiske krigsfanger, der den norske styrken kunne få plass.¹³⁸ Det britiske admiraltet informerte om at den norske militæroppsetningen kunne medbringes på den britiske krysseren «Berwick», men at det var plass til maksimalt 280 mann, og at transportmidler ikke kunne medbringes. Nå ble «Operation Crofter» satt i gang, som var det britiske tilnavnet til sendingen av norske styrker til Murmansk. Styrken fikk benevnelsen

---

¹³⁴ Steen 1969: 344-347.

¹³⁵ Steen 1969: 347.

¹³⁶ Sandvik 1975: 48, 51.

¹³⁷ Steen 1969: 348-349.

¹³⁸ Steen 1969: 349.

«Force 138» og skulle stå under «Scottish Command» fram til ankomsten i Murmansk da den ville bli underlagt sovjetisk kommando.¹³⁹

2.4.1 Den norske styrken som ble sendt til Nord-Norge

Den samlede militærdelegasjonen som ble sendt fra Storbritannia til Murmansk for å bidra i frigjøringen av Norge bestod av flere deler. Her kommer en kort gjennomgang av de ulike delene.

-Den Norske Militærmisjon til Russland (NMMR)

Arbeidet med å sette sammen en norsk militærmisjon som skulle sendes til Finnmark var i gang i løpet av sommeren 1944. Misjonen skulle bestå av én representant fra hver av forsvarsgrenene, samt representanter fra ulike deler av sivil administrasjon, hvilket i dette tilfellet var én representant fra Sosialdepartementet, én fra Finansdepartementet, og én fra Justisdepartementet. I tillegg skulle det sendes representanter fra regjeringens informasjonskontor og representanter for «Civil Affairs», som var en britisk-amerikansk sivilmilitær organisasjon ment for å bistå med forsyninger og andre problemstillinger. Representantene fra forsvarsgrenene var Oberst Arne Dagfinn Dahl, sjef for militærmisjonen og representant for Hæren, kommandørkaptein E. Hostvedt, representant for Sjøforsvaret, og Orlogskaptein H. M. H. Jørgensen, representant for Flyvåpnene. I alt bestod Militærmisjonen av 15 mann.¹⁴⁰

-Avsnittskommando Finnmark (AKF), senere betegnet som Distriktskommando Finnmark (DKF)

Avsnittskommando Finnmark hadde Oberst A. D. Dahl som sjef og bestod av til sammen 14 mann. Dette var den landmilitære kommandodelen av det norske styrkebidraget.

-Marineavsnitt Kirkenes (MAK)

Marineavsnitt Kirkenes hadde kommandørkaptein E. Hostvedt fra NMMR som sjef, og talte til sammen 11 mann. Dette var den sjømilitære kommandodelen av det norske styrkebidraget.

-2. Bergkompani

2. Bergkompani av Den Norske Brigade var den landmilitære infanteristyrken som ble sendt til Finnmark. Kompaniet hadde major Sturla Rongstad som sjef, og bestod av 13 offiserer og 220 sersjanter, korporaler og menige. Kompaniet bestod av norske soldater som hadde trent i

---

¹³⁹ Steen 1969: 349-351.

¹⁴⁰ Steen 1969: 346-350.

Skottland gjennom Norges okkupasjonstid. I tillegg ble det sendt en **Magasingruppe** på totalt 3 mann, og en **Hygienisk enhet** som også ble på 3 mann.¹⁴¹

Etter planen skulle militærmisjonen overføres til Murmansk med fly, mens 2. Bergkompani m.fl. skulle fraktes ved hjelp av den britiske krysseren «Berwick». Misjonen var klar for avreise 30. oktober, men det viste seg at misjonens personell ikke hadde nødvendige papirer på plass, hvilket gjorde at avreise ble utsatt til 1. november. Flyturen den 1. november ble imidlertid avbrutt, da Sovjetunionen ikke ønsket at de kom til Murmansk før 3. november, og etter dette ble det ikke gjort flere forsøk på flyvning, da vær-situasjonen ikke tillot det.¹⁴²

Militærmisjonen ble derfor fraktet med to britiske jagere den 3. november, og ankom den sovjetiske flåtestasjonen i innløpet til Kolafjorden kalt Vayenga den 7. november. Resten av den norske militærdelegasjonen gikk ombord på «Berwick» den 30. oktober, og den 6. november kom «Berwick» med den norske frigjøringsstyrken til Murmansk. Med sovjetisk transport fra Murmansk, kom de første norske militære til Kirkenes den 10. november, og fra 15. november var hele den norske frigjøringsstyrken på norsk jord i området rundt Kirkenes.¹⁴³

2.4.2 Den norske frigjøringsstyrkens oppgaver

Militærmisjonens (NMMR) oppgaver var fastsatt i henhold til instruksene de fikk fra Forsvarets Overkommando 24. oktober 1944. Instruksene inneholdt fem hovedoppgaver:

1. Å være et liasonorgan mellom sovjetiske og norske myndigheter
2. Å virke som rådgiver for den sovjetiske sjef i spørsmål som gjaldt norske områder
3. Å representere norske sentrale myndigheter på norske områder inntil dette kunne nås gjennom utsendte norske myndigheter fra Storbritannia
4. Fornye siviladministrasjonen på norsk område
5. Forberede gjenopprettelsen av norsk militær administrasjon og norske militære styrker i befridd område.¹⁴⁴

Selv om NMMR og AKF var ulike instanser, var det ikke mulig å praktisere noe bestemt skille mellom dem, da AKFs stab også arbeidet innenfor militærmisjonen. Etter en konferanse med de sovjetiske sjefene, kom det fram at den sovjetiske øverstkommanderende ikke ønsket NMMR knyttet til sin stab. Dette førte til at militærmisjonens militære del og AKF ble

---

¹⁴¹ Steen 1969: 350.

¹⁴² Steen 1969: 352-353.

¹⁴³ Steen 1969: 353-354.

¹⁴⁴ «Instruks for Militærmisjonen til Russland», gjengitt i Steen 1969: 480-481.

sammenslått som et selvstendig norsk militært organ på norsk område, uten å være underlagt sovjetisk kommando.¹⁴⁵ Det norske bergkompaniet var imidlertid underlagt en sovjetisk divisjon, frem til 6. februar 1945, da de sovjetiske styrkene trakk seg ut av operasjonene i Finnmark. Bergkompaniet ble da underlagt DKF under oberst Dahls ledelse.¹⁴⁶ AKF hadde hele tiden hatt status som distriktskommando, men i melding av Forsvarets Overkommando den 18. januar 1945, fikk oberst Dahl beskjed om at den landmilitære avsnittskommando (AKF) nå skulle benevnes som Distriktskommando Finnmark (DKF).¹⁴⁷ Som vi senere skal se, så var den norske styrken som ble sendt til Sørøya, kun et knippe offiserer fra AKF/DKF og MAK, sammen med frivillig mannskap.

---

¹⁴⁵ Sandvik 1975: 60, 66.

¹⁴⁶ Sandvik 1975: 120.

¹⁴⁷ Ibid.

3 Tvangsevakueringen på Sørøya

Dette kapittelet vil ta for seg gjennomføringen av tvangsevakueringen på Sørøya, situasjonen som de sivile overvintreerne på Sørøya havnet i, og hvordan den utviklet seg i løpet av perioden 1944-1945. Videre vil kapittelet ta for seg hvordan de norske militære kom den sivile befolkningen til unnsetning, og samhandlingen mellom de sivile og de militære. Det vil også belyse hvilken rolle de sivile spilte i det norske militæres oppgaver.

3.1 Gjennomføring av tvangsevakueringen

Den tyske gjennomføringen av tvangsevakueringen på Sørøya fulgte samme mal som i resten av fylket. Det startet med oppslag og beskjeder fra midten av oktober, før den endelige beskjeden om at alle skulle bort og at alt skulle brennes kom i månedsskiftet oktober/november. Ryktene om hva som skulle skje gikk naturligvis blant befolkningen, og mange steder i Finnmark ble beskjeden oppfattet med vantro, der folk nektet å tro at brekking og tvangsevakuering ville skje på deres hjemsted.¹⁴⁸ På Sørøya var det imidlertid mange som tok ryktene på alvor, og det var mange som brukte oktober måned på å gjøre i stand skjulesteder på fjellet og andre steder utenfor bebyggelse.¹⁴⁹ Da tvangsevakueringen startet i Hammerfest, var det flere som flyktet til Sørøya for å slippe unna, og en del av sivilbefolkningen på Sørøya fikk dermed høre hva som foregikk via folk som unndro seg tvangsevakuering i Hammerfest.¹⁵⁰ Flere av Hammerfests innbyggere hadde familie på Sørøya, og det ble derfor et godt alternativ for de som hadde bestemt seg for å unndra seg tvangsevakueringen.¹⁵¹ Det var likevel nok også på Sørøya mange som ikke hadde tro på at tyskerne skulle gjøre alvor av tvangsevakeringsbeskjeden. I en av dagboknoteringene til Guttorm Nilssen kan en lese at;

«Imidlertid kom det snart en strengere melding om at samtlige mennesker, uansett alder og yrke, skulle tvangsevakueres straks. Da vi på forhånd hadde bestemt oss for å rømme til fjells, tok vi nå til å tenke på noe til vinterhus, hvor vi ville gjemme oss i fall tyskerne gjorde alvor av alle de rykter som svirret. Dette tvilte imidlertid de aller fleste på.»¹⁵²

Ifølge Nilssen kom meldingen om at alle hus skulle brennes, og at alt av kveg skulle slaktes og overleveres til tyskerne, noen dager etter beskjeden om tvangsevakuering, og at det førte til

---

¹⁴⁸ Eriksen & Halvorsen 1987: 52.

¹⁴⁹ Nielsen 1976: 30.

¹⁵⁰ Fjørtoft 1984: 101.

¹⁵¹ Nielsen 1998: 38, 49-50.

¹⁵² Nilssen 1944-1945: 9.

at folk fikk det travelt. Han beskriver folk som grov ned eiendeler, fraktet ting til fjells og gjorde i stand skjulesteder.¹⁵³

Rundt om i Finnmark var det vanlig at hjemmene til sivilbefolkningen ble oppsøkt av tyske soldater som ga en kort tidsfrist for oppmøte til evakuering, og Sørøya var intet unntak. I Hasvik fikk en familie besøk av en tysker som informerte om at de måtte møte opp i Hasvåg påfølgende dag for evakuering. De kunne bare pakke det mest nødvendige, og verdigjenstander ble gravd ned. I dette tilfellet hadde sønnen til familien på tre bestemt seg for å rømme, og gjorde dette da muligheten bad seg under et stopp i Hasvik for å ta med flere evakuerte.¹⁵⁴ I Breivikbotn ble to stykker oppsøkt av tyske soldater som kom med båt til deres hjem den 12. november, der de fikk beskjed om å gjøre seg klar til å evakuere straks. De to klarte å overbevise tyskerne om at de skulle evakuere med lensmannskøyta på et senere tidspunkt, og på denne måten klarte de å stikke seg unna mens tyskerne brente bygda.¹⁵⁵ Det virker som om mange allerede hadde bestemt seg for å rømme, og når de fikk den endelige beskjeden om å møte opp for tvangsevakuering, brukte de den lille tiden de hadde til rådighet for å forberede seg til evakuering, til å stikke seg unna. De som ble tvangsevakuert av tyskerne, ble transportert med båter av varierende egnethet. Nilssen beskriver tvangsevakueringsscener i dagboken sin;

«Enkelte som ikke ville ta risikoen med å bli, tok avsted med de transportmidler som fantes, og disse var tildels meget mangelfulle for lange reiser på svarte høsten. De fikk oftest lite eller intet med av sine eiendeler, og de måtte sette fra seg litt av sakene etter hvert som transportmidlene viste seg ikke å ha plass. De oppstod sørgelige scener ved avreisen, men de fleste skjulte hva de følte meget godt. [*sic*]».¹⁵⁶

Fra 5. november til 16. november ble Hasvik kommune tvangsevakuert, og av de 1650 som var bosatt i kommunen pr. 1944, ble 1100 av de tvangsevakuert av tyskerne.¹⁵⁷ Kommunale oppgaver viser at tallet på overvintrede i Hasvik kommune var 30stk, Sørøysund kommune 400stk og Hammerfest kommune 100stk, men dette er da ikke medregnet de 502 som ble evakuert til Storbritannia gjennom den allierte redningsaksjonen. De kommunevise tallene er

---

¹⁵³ Nilssen 1944-1945: 9-10.

¹⁵⁴ Nielsen 1976: 37-38.

¹⁵⁵ Nielsen 1976: 33-34.

¹⁵⁶ Nilssen 1944-1945: 10.

¹⁵⁷ Hauglid et al 1985: 54.

basert på hvilken kommune de overvintrende tilhørte og ikke hvor de befant seg, i tillegg til at det skjedde interne forflytninger fra tvangsevakueringens start og helt frem til krigens slutt i 1945.¹⁵⁸ Det er altså umulig å vite med sikkerhet akkurat hvor mange overvintrende som til enhver tid oppholdt seg på Sørøya i tiden fra tvangsevakueringen ble satt i gang til krigens slutt.

3.2 Sivile som unndro seg tvangsevakueringen

Det er anslått at ca. 1000 mennesker unndro seg tvangsevakueringen på Sørøya. Tallet er relativt høyt, både i forhold til hvor mange som bodde på øya, og særlig hvis en tar til betraktning hvor isolert øya var med tanke på den tyske marines herredømme over sjøen, og avstanden til frigjorte områder. Samtidig må en også ta til betraktning at flere som ikke var registrert i Hasvik, Sørøysund og Hammerfest kommune kan ha overvintret på Sørøya, da flere mennesker fra nærliggende distrikter dro til Sørøya for å unnsnippe den tyske tvangsevakueringen.

3.2.1 Leveforhold og hverdagsliv

Som nevnt i Kap. 1, så ble mennesker som unndro seg den tyske tvangsevakueringen i Finnmark ofte omtalt som «huleboere», selv om det ikke alle steder var huler folk gjemte seg i, og ikke alltid huler som ble brukt som skjulested. I Guttorm Nilssens dagbok fra Sørøya 1944 til 1945, kan man lese at de ulike skjulestedene blir benevnt som «huler» eller «hytter» i anførselstegn, uansett om det er en hule, gamle eller annet skjulested.¹⁵⁹ På Sørøya var skjulestedene i likhet med resten av Finnmark mangslungen, alt fra stikkrenner til hvelvede båter ble brukt. Men på Sørøya var det også mange av de som unndro seg tvangsevakueringen som gjemte seg unna i faktiske huler. Flere av disse var store, og rommet relativt store antall mennesker.

Den største av hulene var Nordsandfjordhula, hvor det antas å ha bodd over hundre mennesker. Hula lå vendt ut mot sjøen i hvilket den var vanskelig å komme til hvis det var høyvann (måtte helst ha båt), og var 30-40m lang innover. Hulen ble imidlertid oppdaget av tyskerne bare en uke etter at den var tatt i bruk, den 13. november, og folket i Nordsandfjordhula fikk to timers frist til å gjøre seg klar til å reise.¹⁶⁰ Tyskerne var ble overrasket over hvor mange det var i hula, og det tok derfor tid å få alle ut fra hulen, noe som

---

¹⁵⁸ Bones & Mølmann 2022: 134.

¹⁵⁹ Nilssen 1944-1945: 33, 37, 40, 48, 57

¹⁶⁰ Johnsen 1995: 81; Nielsen 1976: 34-35.

gjorde at noen klarte å lure seg unna i skjul av mørket.¹⁶¹ I Bølefjorden lå det en hule som ble kalt «Bølehula», hvor ca. 30 mennesker bodde. Hula egnet seg godt for å bo i, og i tillegg hadde folk ordnet og snekret i hula i god tid før tvangsevakueringen startet. Mange av disse flyttet imidlertid herfra tilbake til Breivikbotn rundt juletider ettersom det virket som det var mye mindre tysk patruljevirkosomhet her da. Dette førte til at flere av de som bodde i Bølehula ble tatt av tyskere i Breivikbotn.¹⁶² «Spionhula» fikk navnet sitt etter at den ble brukt av sovjetiske spioner under krigen. Hula ble forlatt av spionene i 1944, og hula som ligger på østsiden av Nordsandfjorden ble brukt av til sammen 17 sivile som unndro seg tvangsevakueringen. Den ble imidlertid forlatt etter seks uker, da vannkilden frøs, og overvintrenerne måtte se etter andre steder å bo.¹⁶³ I Kvithellhula bodde det mennesker i hele tre måneder, frem til 13. februar, da hula ble forlatt for å bli evakuert av de britiske jagerne den 15. februar 1945.¹⁶⁴ Her var det 35 mennesker som hadde søkt tilflukt for tyskerne. Hula er omtalt flere ganger i media, senest i 2020 da den var hovedinnslaget i en episode av Norge Rundt på NRK. I et annet klipp publisert av NRK i 2011, intervjues blant annet Asbjørn Soløy, en av de 35 som overvintret i Kvithellhula.¹⁶⁵ Han var 11 år da de overvintret i hula. Han forteller at det blant annet hele tiden var en redsel for at hula skulle fylles opp med vann ved uvær.¹⁶⁶ I samme klippet intervjues også Mary Leinan, som var en av de over hundre menneskene som overvintret i Nordsandfjordhula. Hun var 18 år under oppholdet i Nordsandfjordhula og forteller om hvordan hun lurte seg unna tyskerne da hula ble oppdaget. Mens tyskerne tok inn folk på skøyta fra hulen, lurte hun seg ned i fjæra og grov seg ned i tangen. Hun lå altså under tangen til det ble mørkt om ettermiddagen før hun lurte seg opp på fjellet. Senere ble hun en del av Sørøystyrken, og fikk våpenopplæring av de norske militære som kom fra Øst-Finnmark.¹⁶⁷

Til nå har vi sett på noen av de faktiske hulene (berghuler) som ble brukt av overvintrener under tvangsevakueringen, men det var mange flere typer skjulesteder som ble brukt. Som vi har sett ved noen av hulene, så var det av ulike grunner ofte ikke mulig å bo over lang tid på

---

¹⁶¹ Johnsen 1995: 81; Nielsen 1976: 34-35

¹⁶² Johnsen 1995: 77-78.

¹⁶³ Johnsen 1995: 82.

¹⁶⁴ Gladsø 1995: 57.

¹⁶⁵ NRK 2011: «Tvangsevakuering av Finnmark - huleboerne på Sørøya». Klippet er ikke fra 2011, og det inngår ingen informasjon om når det ble sendt eller hvem som er intervjuer i klippet. Henvendte meg til NRK om klippet, men de hadde ikke noe mer informasjon enn at innslaget var registrert med serietittelen «Arkivhurtigruten». Ettersom klippet er i svart-hvitt tipper jeg klippet har sin opprinnelse en gang før 1972 da NRK begynte å sende i farger, men dette blir ren gjetning.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Ibid.

samme plass, da det enten var fare for tyskere, eller at det rett og slett ikke var livsgrunnlag for å bo der over lengre tid (f. eks i Spionhula der vannkilden frøs). Særlig var tyskernes stadige strandhogg på jakt etter sivile som gjemte seg en årsak til at folk ofte var nødt til å flytte på seg. En del av menneskene som unndro seg tvangsevakueringen allerede forberedt seg på forhånd, og gjort klar skjulesteder som hadde en viss standard, men ikke alle hadde gjort dette. Samtidig ble folk ofte tvunget til å flytte. Dette resulterte i at de fleste skjulesteder i stor grad var preget av improvisasjon.

Et godt eksempel på dette får man i Guttorm Nilssens dagbok. Nilssens opphold som overvintrer, startet med en «hytte» på Kollaren, en høyde ovenfor Breivikbotn. Nilssen og følget hadde planlagt å stikke seg unna, og hadde dermed laget en «hytte» av kassematerialer og torv som var godt kamuflert, hvor 25 stykker skulle bo.¹⁶⁸ Da det blir for trangt for så mange mennesker, starter de å bygge en ny «hytte» om lag 100 meter fra den første, og 18. november sto denne ferdig. De ga «hyttene» tilnavnene «Slottet» og «Skaugum».¹⁶⁹ Materialer og andre ting som trengtes ble ofte hentet ut fra gjemmesteder, eller ut fra ruinene av bebyggelsen i tettstedene når kysten var klar. Fra dagboknotering den 17. november kan man blant annet lese at Nilssen m.fl hentet ut en komfyr fra bedehuset som ble tatt med til «hyttene».¹⁷⁰ Den 18. desember blir de oppdaget av tyskerne og må rømme. På fjellet prøver de å oppsøke «huler» hvor de tror det skal bo folk, men møter på flere nedbrente skjulesteder. Videre møter de på noen overvintreere som bodde i telt skjult mellom bjerkekratt, og senere finner de en gamme med andre overvintreere. Gammen så ut som en torvsåte, men hadde et rør som stakk opp, noe som gjorde at de tenkte det kanskje bodde folk her, noe det gjorde.¹⁷¹ Nilssen m. fl finner etter hvert tilbake til flere av de som han opprinnelig hadde overvintret med, og de lager en ny «hule». De bruker ulike ting de finner som er gjemt unna tyskerne, blant annet gamle forbrente bølgeblikkplater, cellulose og rester av et havestakitt. Hulen rommer til slutt 15 mennesker.¹⁷² Om den nye hula skriver Nilssen den 31. desember 1944:

«Hula vår ligger helt under jorden, og bare et malmrør stikker opp. Hvis man ikke har spor i sneen å følge, kan man nesten ikke greie å finne den. Den ble bygd i en fjellkløft, og nå har

---

¹⁶⁸ Nilssen 1944-1945: 10-11.

¹⁶⁹ Nilssen 1944-1945: 17.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Nilssen 1944-1945: 29-31.

¹⁷² Nilssen 1944-1945: 37-39.

det siden snedd og føket, slik at kløften er jevnet med terrenget, og vi har vanskeligheter med å holde hullet åpent hvor vi går opp og ned.»¹⁷³

Det var imidlertid ikke alle som fikk lagd et «ordentlig» skjulested. Fra dagboknotering den 9. desember skriver Nilssen: «Folk begynner å flytte inn i grunnmurene. Noen bor i elendige gammer, andre har ikke hus i det hele tatt, men bor i bergkløfter og urer. Men tyskerne kan oppdage dem, og da oppdages gjerne andre også.»¹⁷⁴ Mye tyder på at det var stor variasjon i kvaliteten på skjulestedene som ble funnet/bygd av de sivile som unndro seg tvangsevakueringen, hvilket utvilsomt gjorde tvangsevakueringshøsten- og vinteren særlig utfordrende for mange.

Skjulestedene var altså ofte en kombinasjon av menneskelig oppfinnsomhet og naturens egen arkitektur. Sørøyas topografi er gunstig når det gjelder å gjemme seg bort, da de sterke naturkreftene i havgapet har gravd ut naturlige gjemmesteder i terrenget. Bergkløfter, steinurer og bratte fjellsider var også deler av Sørøyas topografi som de sivile kunne bruke til sin fordel. Kjennskapen til naturen og terrenget gjorde det mulig for de sivile å finne plasser som var ganske utilgjengelige for tyskerne som ikke hadde den samme kunnskapen, særlig på yttersiden av øya, hvor sjøen er ubarmhjertig. Et eksempel er indre og ytre Skjæran i Galtenfjorden, hvor det var overvintre som oppholdt seg helt til krigens slutt. Her var det bygget mange små skjulesteder fra oktober av, og tyskerne fant aldri fram til skjulestedene bak fjellblokkene.¹⁷⁵ «Hyttene» var bygd av kassebord og tette med torv og papp, og stedet ble brukt av mange overvintre i løpet av tvangsevakueringen 1944-1945. På andre siden av fjellet fra Skjæran, lå Reppan i Sandøyfjorden, der det også fantes en koloni med overvintre. Her bodde menneskene i båter som var snudd og omgjort til en form for båtgammer, innredet og dekt med torv.¹⁷⁶

Som vi har sett så var det mange ulike typer skjulesteder som ble brukt under tvangsevakueringshøsten- og vinteren på Sørøya. Fellesnevneren er at de ofte i stor grad var improvisert, og at en kombinasjon av naturlige skjulesteder og menneskelige byggeteknikker som oftest var til stede.

---

¹⁷³ Nilssen 1944-1945: 40.

¹⁷⁴ Nilssen 1944-1945: 27.

¹⁷⁵ Nielsen 1976: 85.

¹⁷⁶ Nielsen 1976: 85-87.

Matsituasjonen varierte for de aller fleste som unndro seg tvangsevakueringen på Sørøya. De fleste som overvintret hadde forberedt seg på et eller annet vis, og gjemt bort et matforråd som skulle vare for en stund. Men ingen visste hvor lenge overvintret-tilværelsen kom til å vare, og de færreste hadde nok regnet med at det skulle bli flere måneder, slik som mange har sagt i ettertiden. Dette kom særlig til syne i tiden inn mot redningsaksjonene på Sørøya. Backer, Danielsen og Waage forteller om folk som kom østover fra overvintret-tilværelsen i kystdistriktene i vest: «Denne tilværelsen hadde de basert på en rask alliert framrykking. Men framrykkingen uteble. Det ble lite mat etterhvert, og sykdom skapte nye problemer. Noe måtte gjøres.»¹⁷⁷ For mange var «klappkaker» en gjenganger blant de sivile som unndro tvangsevakueringen. Dette var en blanding av mel og vann som en stekte på bål eller ovn, og fungerte som en slags brøderstatning under rømlingtiden.¹⁷⁸ «Klappkake» blir også nevnt i Guttorm Nilssens dagbok, da de fikk det servert hos noen andre overvintret som de søkte tilflukt hos da de ble oppdaget av tyskerne i desember.¹⁷⁹ I dagboka får en et godt innblikk i hvordan matsituasjonen utviklet seg for Nilssen og de han overvintret med i løpet av tvangsevakueringstiden. For Nilssen mfl. var fisk en mangelvare under tilværelsen som overvintret. Fra dagboknotering den 21. november 1944 kan en lese: «...Noen prøver fiskelykken i vannene, men uten resultat. Vi savner fisk. Kjøtt er hverdagsmat. Olson er syk, og vi mangler medisiner til sykdommen.»¹⁸⁰ Gjennom dagboken kan en se at det hovedsakelig var tre måter å få tak i matforsyninger på. Den ene var å finne mat som var gjemt bort (ofte gravd ned), den andre å fiske i vann, eller våge seg på sjøen for å fiske, og den tredje var å slakte dyr som ikke var tatt av tyskerne. Både kyr og sauer ble slaktet av overvintret i løpet av tvangsevakueringstiden, og sauer var ofte tryggest å finne da de gikk på fjellet der sjansen for å bli tatt av tyskere var liten.¹⁸¹ En fjerde metode var å få mat fra andre som overvintret. Mot slutten av januar får man gjennom dagboka et inntrykk av at matsituasjonen begynte å bli kritisk for mange. Fra dagboknotering den 22. januar 1945 kan en blant annet lese: «...Daglig har vi nå besøk av huleboere som ber om mel...Vi har jo ikke annet en det vi har berget fra branntomtene våre, men vi har likevel hjulpet alle til nå...Folk blir snauere for hver dag. Det skorter sterkt på både klær, støvler og ikke minst mat.»¹⁸² For de sivile som stakk seg unna tvangsevakueringen ble altså høsten- og vinteren 1944-45

---

¹⁷⁷ Backer, Danielsen & Waage 1946: 15.

¹⁷⁸ Nielsen 1976: 54.

¹⁷⁹ Nilssen: 1944-1945: 32.

¹⁸⁰ Nilssen 1944-1945: 18.

¹⁸¹ Nilssen 1944-1945: 17-18, 21, 28.

¹⁸² Nilssen 1944-1945: 51.

preget av et ensidig kosthold, og særlig på vinteren i tiden rett før redningsaksjonene sto det dårlig til for mange med tanke på kosthold og andre nødvendigheter. I en rapport angående ankomsten av to sivile båter, m/k «Ståltind» og «Heimdal», som evakuerte til frigjorte områder i Øst-Finnmark på egenhånd fra Sørøya, blir også matsituasjonen nevnt. I rapporten til Distriktskommandoen skrevet av løytnant Kr. Kristiansen datert 10. januar kan man blant annet lese at «Den mat (kjøtt og mel) som ennå er igjen blant befolkningen på Sørøy vil strekke til i ca. 3 a 4 uker, men da er det helt slutt. Enkelte familier er allerede fri for mel, men de har fått litt av de som hadde.».¹⁸³

Hverdagen til overvintererne var preget av monotoni og frykt. Mange turte ikke å bevege seg vekk fra skjulestedet sitt i det hele tatt. Andre brukte dagene der de anså det som trygt til å berge mat, utsyr og andre ressurser som var til bruk ved branntomtene. I den samme rapporten av 10. Januar, nevnes også tyskernes jakt på de sivile, der blant annet 49 mennesker ble tatt den 6. januar da en tysk forpostbåt satt tyske patruljer på land på hver sin side av Børfjorden for å avskjære de siviles flukt.¹⁸⁴ Ifølge rapporten var det bare en familie på 9 personer som kom seg unna. Også i Dønnesfjord opptrådte den samme tyske båten. Dette nevnes også i Guttorm Nilssens dagbok. Fra dagboknotering den 7. Januar 1945, kan en blant annet lese at «I Dønnesfjord igår opptrådte tyskerne i hvite drakter, og tok en hel masse folk, bl.a. våre velgjørere fra før jul. De brente og sprengte så grundig det lot seg gjøre, det samme skulle vært tilfelle i Børfjord.» og «...Tyskerne hadde også ski, så det later til utstyret blir bedre og bedre til jakten».¹⁸⁵ Tyskernes jakt på sivile intensiverte seg i løpet av vinterhalvåret. Samtidig som noen overvintre holdt seg til skjulestedet sitt i frykt for å bli oppdaget, var det andre som gikk rundt hvileløst rundt på øya. I fenrik Arne Alexandersens rapport fra ekspedisjonen til Sørøya, beskriver overvintre Johan Strandheim dette:

«Folk kom og gikk alle steder på øya, bodde i huler for noen dager, kokte «kaffe» på berget, og dro videre på jakt etter steder de kunne livberge seg. De var redde hverandre på avstann og gjemte seg som skremte dyr, alltid på vakt mot tysk overrumpling.».¹⁸⁶

I et brev fra en av deltagerne på den første norske militære ekspedisjonen til Sørøya, Ole Friele Backer, til Oberst Dahl, beskriver Backer blant annet at sivilbefolkningen ofte er

---

¹⁸³ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport til Distriktskommandoen fra løytnant Kr. Kristiansen. «Evakuerte fra Sørøy med m/k «Ståltind» og «Heimdal»». Datert 10.1.1945.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Nilssen 1944-1945: 45.

¹⁸⁶ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 12.

vanskelig å få kontakt med, da de er «svært skremt», og at dette forsinket evakueringen en del.¹⁸⁷ Sivilbefolkningens frykt for å bli tatt av tyskere var altså så sterk at de norske militære hadde problemer med å få kontakt med dem da de ankom Sørøya. Dette ettersom de sivile ikke kunne vite om det var tyskere eller nordmenn som ankom.

Tyskernes økende aktivitet utover vinteren ble en stor påkjenning for de sivile som hadde unndratt seg tvangsevakueringen. Blant annet var det en frykt for hvilken informasjon tyskerne potensielt kunne presse ut av sivile som ble tatt. I Nilssens dagbok kan man blant annet lese i en notering fra 4. januar 1945 at «Når noen blir tatt av tyskerne, tar vi våre forholdsregler, og nå har vi begynt å grave ned alt vi har i hulen. Man vet aldri hva tyskerne kan presse ut av folk.»¹⁸⁸ Det de sivile ble vitner til, og hva fantasien kunne skape av lyder og inntrykk som ble opplevd, var nok også en stor psykisk påkjenning for mange. I en dagboknotering fra 13. januar kan man blant annet lese at «...Vi snakker om de som ble tatt av tyskerne den 18. desember, og undrer oss over behandlingen de fikk. Etter skrikene, skytingen og alt det ufysiske spetaklet å dømme, tør vi ikke engang å tenke på behandlingen de ville få.»¹⁸⁹

Et moment ved overvinterer-tilværelsen på Sørøya som omtrent ikke kommer frem i litteraturen, men som nevnes ved flere anledninger i Guttorm Nilssens dagbok er tyverier. I en dagboknotering fra 22. november 1944 kan en lese blant annet: «Kl. 19:00 Vi oppdager å være blitt frastjålet 400kg mel, men en av våre karer greier å få avklart hvor melet er og hvem som har tatt det. Alle menn avsted, og vi redder/stjeler det tilbake.»¹⁹⁰ I en senere dagboknotering den 5. desember 1944 kan en lese at «Folk tar til å stjele nå, fra alle kanter hører vi om det, og vi erfarer det selv også. I Hasvik har noen karer vært på regulær plyndringstokt.»¹⁹¹ I løpet av perioden dagboka er skrevet, varierer de tenkte motivene for tyveriene og hvem det er som stjeler. Det som ble stjålet var alt fra provianter og klær til verdisaker. I en dagboknotering fra 3. januar 1945 skriver Nilssen blant annet: «...Vi er nødt til å regne med tyskernes grundige herjinger, men vi er og nødt til å regne med tyveri fra andre som bor i huler og som har det på samme måten som vi.»¹⁹² I samme dagboknotering

---

¹⁸⁷ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Brev til Oberst Dahl fra Ole Friele Backer, «Sørøya». Datert 30.1.1945.

¹⁸⁸ Nilssen 1944-1945: 44.

¹⁸⁹ Nilssen 1944-1945: 48.

¹⁹⁰ Nilssen 1944-1945: 21

¹⁹¹ Nilssen 1944-1945: 26.

¹⁹² Nilssen 1944-1945: 43.

skriver han at det tidligere i perioden så stjal mange av ren og skjær lyst, men at det i den senere tid «ser det ut for at det er nøden som tvinger folk til å ta klær og mat der de bare kan finne.».¹⁹³ Dette sier også mye om desperasjonen som begynte å bre seg utover vinteren blant de sivile som unndro seg tvangsevakueringen. Noen stjal nok fordi de så muligheten, men samtidig så var det nok også en del som stjal på grunn av nøden de opplevde å befinne seg i. Det kan tenkes at stjelingen i perioden fra tvangsevakueringen startet til en stund før jul i større grad var motivert av opportuniste enn det som var tilfellet etter jul. Etter juletidene opplevde mange overvintre reell nød, og å stjele kan sannsynligvis ha opplevdes som en nødvendig utvei. I en dagboknotering fra 7. januar, skriver Nilssen at hans gruppe med overvintre har oppdaget et mistenkelig lager, der de fant en hel del ting som var stjelt fra dem, blant annet klær. Videre skriver han at gjerningsmannen ble banket av dem «dessverre», noe han begrunner med at det var eneste måte å finne ut hvor melet deres var tatt veien.¹⁹⁴ At det er klær og mel som er stjålet, kan si litt om situasjonen mange overvintre satt i. Det er ikke verdisaker som gir «fortjeneste», det er nødvendigheter for å klare seg på vinteren. Det at Nilssen og overvintre han oppholdte seg med utøvde vold for å finne ut hvor det stjalne melet var, sier også litt om hvor alvorlig de så på det å potensielt miste det. I tillegg viser det at det fantes en slags form for indrejustis overvintre imellom. I dagboknotering fra 9. januar kan en lese at det spekuleres i om noen av båtene som observeres ikke er tyske, men norskbemannede fra områder som enda ikke er kommet under evakueringsbestemmelsene: «Det viser seg nemlig at det stadig oppdages slike båter som besøker de avbrente steder og stjeler med seg alt de kan finne, ja graver frem det som ikke tyskerne finner. Og her må vi stå å se på, vi vet jo ikke hvilke båter som er tyske og hvilke som er norsk bemannet.».¹⁹⁵ Frykt for å miste klær, mat og annet proviant virker altså etter hvert å ha vært høyst tilstedeværende blant de som unndro seg tvangsevakuering.

I Nilssens dagbok nevnes også en episode den 30. november, der de blir oppdaget av tyskerne, eller «en blanding av tyskere og nordmenn», hvor de blir stilt opp og forhørt av en tysker med maskinpistol, i kompani med to nordmenn som også var bevæpnet.¹⁹⁶ Disse skal ha satt fyr på en sjå med en av overvintre eiendeler, og tatt to av overvintre med seg ned til der båten deres lå, men videre ikke tatt noen med seg. I dagboknotering dagen etter

---

¹⁹³ Nilssen 1944-1945: 43.

¹⁹⁴ Nilssen 1944-1945: 45.

¹⁹⁵ Nilssen 1944-1945: 46.

¹⁹⁶ Nilssen 1944-1945: 24.

skriver Nilssen «Idiotene drev gjøn med oss, et slags skuespill.».¹⁹⁷ I dagboknotering fra 2. desember, da disse «bandittene» var dratt, mener overvintreerne å ha funnet ut at det var «noen pirater som opptrer på egen hånd.».¹⁹⁸ Det er tydelig i dagboknoteringene at dette var en episode som opplevdes skummel og usikker. Interessant er det at både denne episoden og tyverier generelt også blir nevnt i fenrik Arne Alexandersens rapport fra Sørøya, hvor han påpeker at det ikke bare var tyskerne som drev med herjing.¹⁹⁹ I Alexandersens rapport kommer det frem at banden som Nilssen og overvintreerne ble møtt av, var tyskeren Otto Bose, som var tidligere medarbeider i det tyske fiskeselskapet i Finnmark, og at han var ledsaget av tre nordmenn fra Nuvsvåg som også var bevæpnet. Disse fire skal ifølge Alexandersens rapport også ha vært virksom i Øst-Finnmark og at båten deres visstnok hadde gått under navnet «Piraten».²⁰⁰ Videre er det flere beretninger i rapporten om nordmenn som har tatt del i brenning og tvangsevakuering i Finnmark. Blant annet fortelles det om en mann ved navnet Waldemar Bruun, som sammen med sønnene ribbet husene til folk som var ført bort av tyskerne. De samme folkene skal også ha stjålet matvarer og annet fra befolkningen i Eidvågen og Vinna (Seiland), og etterlatt befolkningen der uten proviant.²⁰¹ Stjeling forekom altså både mellom overvintreere, men ble også begått av norske ns-sympatisører/medløpere som så muligheten til å utnytte den kaotiske situasjonen som rådet under tvangsevakueringstiden. I litteraturen om Sørøya i perioden 1944-1945 nevnes omtrent ikke dette. Dette vil videre behandles i kap. 4.1.

Selv om en del sivile holdt seg for seg selv, var det også en stor utstrekning av kontakt mellom ulike overvintreere på Sørøya i løpet av tvangsevakueringstiden. Gjennom Nilssens dagbok får man et godt inntrykk av hvordan kontakten mellom overvintreere var under denne perioden. Nyheter spredde seg gjennom overvintreere som på besøk hos andre overvintreere fortalte om saker de hadde sett, hørt og opplevd. På denne måten spredte rykter, informasjon og annet seg på kryss og tvers av øya. Nilssen og gjengen han overvintret med hadde radio, og det berettes om at folk kommer på besøk til dem for å høre på denne. Eksempelvis dagboknotering 2. Januar 1945: «Har en gjest av og til fra andre «huler» som vil høre radio og

---

¹⁹⁷ Nilssen 1944-1945: 24-25.

¹⁹⁸ Nilssen 1944-1945: 25.

¹⁹⁹ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 11.

²⁰⁰ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 11-12.

²⁰¹ Ibid.

nytt.».²⁰² Overvintre hjalp hverandre også med mat og annet i løpet av tvangsevakueringperioden. Særlig kommer det frem i slutten av januar og starten av februar, inn mot den allierte redningsaksjonen, når folk begynte å slite med matförrådene. I en dagboknotering fra 26. Januar skriver Nilssen blant annet «...Utenom noen ganske få som stjeler, så deler alle med alle her på fjellet. Jeg har sett folk dele det siste grann med sine medmennesker.».²⁰³

3.2.2 Tyskernes framferd ovenfor overvintre

Fra de siviles perspektiv var nok tyskernes framferd knyttet til tvangsevakueringen skremmende og en voldsom påkjenning. Mange var vitne til at tyskere brant ned og raserte hjemmene deres og at lokalsamfunnene ble lagt i aske. I en dagboknotering fra 12. november 1944, beskriver Guttorm Nilssen tyskernes brenning av Breivikbotn som han og de andre overvintre var vitne til fra skjulestedet sitt. Han skriver blant annet at «...Ikke et hus var spart. Våningsbygg, fjösbygg, låvebygg, sjåer, løer, gammer, alt var lagt i aske. Alt det folk eide og har strevd seg til gjennom årrekker, var forsvunnet på noen få timer...» og «...Folk står overalt på fjellet, tause i mørket, og ser ned på det som inntil nylig hadde vært deres alt...».²⁰⁴ Konsekvensene nedbrenningen ga for sivile som valgte å unndra seg tvangsevakueringen var selvfølgelig også store, da de nå skulle gå en høyst usikker høst og vinter i møte, husville, og med en konstant frykt for å bli oppdaget. Tyskernes slakting av befolkningens husdyr skapte også harme, da lokalsamfunnene og husstandene på Sørøya i stor grad var knyttet til husdyrshold. I fenrik Arne Aleksandersens rapport fra ekspedisjonen til Sørøya skriver han om dette: «Tyskerne opptråtte like rått og brutalt mot dyrene på Söröya som de har gjort alle andre steder i Finnmark.» og forklarer i tillegg at tyskerne brukte brutale måter for å avlive dyrene når de ikke trengte maten selv, blant annet med dynamitt.²⁰⁵ I tillegg er det flere eksempler på at tyskere har avlivet husdyr, og deretter sprøytet de full av olje, slik at overvintre ikke skulle kunne bruke dem som mat. Den dystre situasjonen som de sivile på Sørøya nå befant seg i, var gjennom deres øyne skapt og opprettholdt av den tyske okkupasjonsmakten.

---

²⁰² Nilssen 1944-1945: 43.

²⁰³ Nilssen 1944-1945: 53.

²⁰⁴ Nilssen 1944-1945: 13-14.

²⁰⁵ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 13.

For overvintrerne var frykten en særlig påkjenning, da ingen med sikkerhet kunne vite hva som ville skje med de som ble tatt av tyskerne. Ulike rykter om tysk behandling av sivile, som ikke nødvendigvis hadde noen rot i virkeligheten, gjorde derfor tilværelsen verre for de sivile. Et eksempel kan en finne i Guttorm Nilssens dagbok, der man blant annet kan lese at «Fra Tromsø fortelles skjærende beretninger om behandlingen av tvangsevakuerte. De behandles verre enn dyr. Vi håper det ikke er sant det som berettes.».²⁰⁶ Et annet eksempel er i dagboknotering fra 13. januar:

«Vi snakker om de som ble tatt av tyskerne den 18. desember, og undrer oss over behandlingen de fikk. Etter skrikene, skytingen og alt det ufyselige spektaklet å dømme, tør vi ikke engang å tenke på behandlingen de ville få. Ingen her i «hulen» vil noen gang la seg ta til fange av tyskerne.».²⁰⁷

Interessant nok, så skriver Nilssen i en dagboknotering tre dager senere, den 16. januar, at de har fått høre at disse overvintrerne som ble tatt, skulle ha blitt behandlet pent og fått god forpleining, men skriver videre at «Det er godt om det er sant, men det høres lite trolig etter alt det vi har sett.».²⁰⁸ Disse eksemplene gir en god indikasjon på hvor stor frykten for tyskerne var blant overvintre på Sørøya, og dermed også hvilke forhold de var villige til å leve under for å unngå å bli fanget. Jo større frykten for å bli tatt er, jo mer er man villig til å ofre i form av levekår og livssituasjon for å unngå å bli tatt.

3.2.3 Kontakt med omverdenen

Det er umulig å vite akkurat i hvor stor utstrekning overvintrerne på Sørøya fikk informasjon om hva som skjedde rundt om. Noen hadde omtrent ikke annen kontakt med folk en de andre som tilholdt seg på samme skjulested, mens andre møtte andre overvintre rundt omkring på øya. Som vi har sett tidligere, så hadde Guttorm Nilssen og gjengen han overvintret med en radio som blant annet ble brukt til å høre på nytt fra London, og det er noteringer i dagboken om at andre overvintre har vært på besøk for å høre på radio.²⁰⁹ Også på Sørvær var det en radio som ble brukt av flere overvintre. Jens Ingvald Jensen hadde en radio med feil på, og fikk den derfor utmeldt fra lensmannens register over radioer. I skjul fikk han den fikset, og radioen ble deretter brukt av befolkningen for å smuglytte på nyheter fra London. Radioen ble

---

²⁰⁶ Nilssen 1944-1945: 23.

²⁰⁷ Nilssen 1944-1945: 48.

²⁰⁸ Nilssen 1944-1945: 49.

²⁰⁹ Nilssen 1944-1945: 40, 43.

oppbevart i «Radiohula», der sørværingene samlet seg for å lytte til siste nytt.²¹⁰ En del av overvintreterne hadde altså mulighet for å høre nytt gjennom radiosendingene fra London. Gjennom disse radiosendingene fikk overvintreterne den informasjonen norske myndigheter ville kommunisere med det norske folk, blant annet at det var befridde områder i øst, og oppfordringer om å motsette seg tvangsevakuering. Sannsynligvis ble nyheter av verdi også spredt gjennom besøk og møter mellom overvintretere, da dette virker som den vanligste måten rykter, informasjon og annet nytt spredte seg blant overvintreterne på Sørøya under tvangsevakueringsperioden. Også steder som indre- og ytre Skjæran kan tenkes å være steder hvor informasjonsutveksling skjedde. Dette var et område hvor det bodde mange overvintretere og som aldri ble oppdaget av tyskerne, og ble også et gjennomfartssted for overvintretere fra andre deler av Sørøya.²¹¹

Kontakt med mennesker utenfor øya var vanskelig. Men utover tvangsevakueringsperioden var det overvintretere som bega seg på den risikable ferden østover mot frigjorte områder med båt. Det var på denne måten at de norske militære myndigheter fikk informasjon om hva som foregikk på Sørøya, og hvordan tilstanden var i de vestligere kystdistriktene. Rett før jul, gikk tre båter fra Sørøya med kurs mot de befridde områdene i øst. Det var m/k «Glimt» med fører Johan Eilertsen jr., m/k «Høyvik» med fører Erling Husebye, og den tidligere omtalte m/k «Heimdal» med fører Einar Ellingsen, som egentlig skulle være med på ferden mot de befridde områder før jul, men som måtte snu på grunn av motorproblemer.²¹² De to båtene «Glimt» og «Høyvik», ankom Båtsfjord hvor de søkte kontakt med norske militære myndigheter, etter en strabasios og risikabel reise over Østhavet. De sivile som søkte norske militære myndigheter for å berette om situasjonen på Sørøya ble avhørt av oberstløytnant Gunnar Johnson, som i desember hadde foretatt evakueringer av overvintretere på Nordkynhalvøya. Avhøret ble foretatt den 30. desember, og i rapporten foreligger mange opplysninger om situasjonen på Sørøya. Det antas i rapporten at det er mellom 1000 og 2000 overvintretere på Sørøya, og det informeres blant annet om tyskernes tilstedeværelse, opplysninger om minefelt og matsituasjonen for sivilbefolkningen. I tillegg ligger det et anslag av båter som fortsatt lå igjen på Sørøya, der de regnet med at det lå 15-20

---

²¹⁰ Beddari 1995: 22-23.

²¹¹ Nielsen 1976: 85.

²¹² Nielsen 1976: 104; RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport ang. forholdene på Sørøya. Undertegnet oberstløytnant Gunnar Johnson. Udatert.

skøyter/sjarker igjen på øya.²¹³ Båter var svært viktige ressurser for det norske militæret, da det var en mangelvare på dette tidspunktet, og en forutsetning for å kunne utføre rekognosering, evakuering og forsyning langs Finnmarkskysten. I Johnsons rapport ligger det en klar intensjon om å få i gang hjelpeekspedisjoner for å evakuere sivile. Særlig ettersom den avsluttes med at de avhørte mener at det vil være en «enkel sak» å gå tilbake til Sørøya med skøyte, og at alle de avhørte (de sivile fra Sørøya) var villig til å gå tilbake på en slik ekspedisjon, gitt at det ble ordnet båter som var i forfatning til en slik reise.²¹⁴ Gjennom informasjon fra overvintreere som kom til befridd område i øst på egenhånd, ble altså norske militære myndigheter gjort klar over situasjonen i kystdistriktene i Vest-Finnmark, og arbeidet med å komme befolkningen til unnsetning i disse områdene startet. På nyåret ankom flere båter med sivile fra Sørøya med informasjon til de norske militære. I en rapport til distriktskommandoen fra løytnant Kr. Kristiansen, kan en lese at to båter med totalt 39 sivile fra Sørøya ankom Båtsfjord den 7. Januar 1945, med flere opplysninger om tingenes tilstand på Sørøya. En av disse var m/k «Heimdal», som allerede hadde forsøkt å komme seg østover en gang før jul, men som måtte snu med motortrøbbel. Båtene med sivile informerte de norske militære om tyske aksjoner mot sivile, tysk tilstedeværelse i områdene rundt øya, og situasjonen for overvintreerne på øya.²¹⁵ Også 3 stykker fra den gruppen overvintreere Guttorm Nilssen var en del av dro østover med lensmannsbåten «Peik», den 10. Januar. Disse kom senere tilbake med de første militære ekspedisjonene til Sørøya i slutten av januar.²¹⁶

3.3 De norske militære

Da det begynte å komme overvintreere til Båtsfjord fra Sørøya med opplysninger om situasjonen der, tok de norske militære myndigheter affære. To dager etter at oberstløytnant Johnson avhørte de sivile skøytemannskapene som kom fra Sørøya i slutten av desember, skrev han et skriv kalt «Hvordan kan Vestfinnmarkens befolkning hjelpes?» som ble oversendt til sjefen for militærmisjonen, oberst Dahl og den norske fylkesmannen.²¹⁷ Skrivet beskriver oberstløytnant Johnsons syn på sivilbefolkningens situasjon i Vest-Finnmark, og skisserer ulike løsninger for å behjelpe den. På samme måte som i rapporten angående

---

²¹³ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport ang. forholdene på Sørøya. Undertegnet oberstløytnant Gunnar Johnson, side 1-2. Udatert.

²¹⁴ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport ang. forholdene på Sørøya. Undertegnet oberstløytnant Gunnar Johnson, side 2. Udatert.

²¹⁵ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport til Distriktskommandoen fra løytnant Kr. Kristiansen. «Evakuerte fra Sørøya med m/k «Ståltind» og «Heimdal»». Datert 10.1.1945.

²¹⁶ Nielsen 1976: 46; Nilssen 1944-1945: 46, 55.

²¹⁷ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. «Hvordan kan Vestfinnmarkens befolkning hjelpes?». Undertegnet oberstløytnant Gunnar Johnson, side 1-2. Datert 1.1.1945.

forholdene på Sørøya, skriver Johnson også her på en måte som oppfordrer til handling.

Allerede i de første to linjene kan en lese:

«Regjeringen har hittil utstedt den parole at befolkningen i de distrikter som tyskerne nu rømmer skal søke å unngå å la seg evakuere. Regjeringen må derfor også gjøre hva den kan for at befolkningen kan holde ut i denne vanskelige overgangstid.»²¹⁸

I skrivet vurderte Johnson situasjonen på øyene i Vest-Finnmark som betydelig verre enn den som var på Nordkynhalvøya, og at man måtte gå hurtig til verks. Blant forslagene Johnson fremmet for å komme kystdistriktene i Vest-Finnmarks befolkning til utsetning var en evakuering av sivilbefolkningen, enten til Øst-Finnmark eller til Storbritannia, men at dette måtte skje med større fartøyer under beskyttelse av krigsskip. Han anså evakuering med skøyter alene som umulig, og nevner samtidig muligheten for at større fartøyer kunne legge seg i det minefrie farvannet utenfor Sørøya for evakuering.²¹⁹ Her skisseres altså det som skulle bli den allierte redningsoperasjonen på Sørøya. Oberstløytnant Johnson avslutter skrivet med dette:

«Hvis ikke man ser seg i stand til å bringe den etterlatte sivilbefolkning noen som helst hjelp, vil jeg henstille til at man pr. radio tilråder dem å følge med hvis tyskerne yderligere forsøker å evakuere dem. Selvom man som nordmann kvier seg for å utstede en sådan oppfordring vil det sikkert redde mange mennesker, som ellers vil gå til grunne uten hjelp.»²²⁰

Måten Johnson avslutter skrivet på sier litt om hvor alvorlig han så på situasjonen på Sørøya og de omliggende distriktene. Med de erfaringer han hadde fra Nordkynhalvøya, og de opplysninger han hadde for hånd fra skøytemannskapene som kom fra Sørøya, så skjønte Johnson at det kunne gå katastrofalt for den gjenværende sivilbefolkning, særlig om vær-situasjonen skulle bli ille. Det sier også noe om hvor sterkt han oppfordret regjeringen og militære myndigheter til handling, da han sannsynligvis var klar over at å snu i sin oppfordring om å unndra seg tvangsevakueringen ikke var ønsket av den norske regjeringen. Ved å påpeke at den norske regjeringen har utstedt en parole om at sivilbefolkningen skal unngå å la seg evakuere, plasserer han også implisitt skylden på regjeringen hvis

---

²¹⁸ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. «Hvordan kan Vestfinnmarkens befolkning hjelpes?». Undertegnet oberstløytnant Gunnar Johnson, side 1. Datert 1.1.1945.

²¹⁹ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. «Hvordan kan Vestfinnmarkens befolkning hjelpes?». Undertegnet oberstløytnant Gunnar Johnson, side 1-2. Datert 1.1.1945.

²²⁰ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. «Hvordan kan Vestfinnmarkens befolkning hjelpes?». Undertegnet oberstløytnant Gunnar Johnson, side 2. Datert 1.1.1945.

sivilbefolkningen blir lidende på grunn av manglende tiltak fra myndighetene. Språket han bruker i dette skrivet maner i alle fall opp til at dette var en situasjon som regjeringen og militæret måtte ta stilling til med hurtighet.

3.3.1 Planer for unnsetningsekspedisjon og militær tilstedeværelse på Sørøya

I sin rapport for hendelsene på Sørøya fra 17. januar til 1. mars, skriver fenrik Arne Alexandersen at han allerede etter ankomsten til Kirkenes, den 10. november, la fram forslag om en ekspedisjon til Vest-Finnmark til oberst Dahl, da det fantes få sivile og militære opplysninger om området, og som oberst Dahl skal ha stilt seg positiv til.²²¹ Videre skriver han at han fremmet et forslag til oberst Dahl om en ekspedisjon til Sørøya etter å ha kommet tilbake fra oppklaringstur til Magerøya, og at oberstløytnant Johnson også fremmet et forslag omtrent samtidig som Alexandersen om en ekspedisjon til Sørøya.²²² Planene fikk sannsynligvis økt prioritet etter at det kom nye opplysninger om situasjonen på Sørøya og nærliggende områder fra de sivile skøytemannskapene som ankom Båtsfjord fra Sørøya i slutten av desember. I rapporten skriver Alexandersen at etter forslagene (hans og Johnsons) ble samarbeidet, kom ekspedisjonen seg avgårde 17. januar fra Bjørnevatn «takket være oberstløytnantens nesten legendariske iver og gode grep på tingene.»²²³ Flere alternativer for hvordan Norge skulle handle i forbindelse med situasjonen på Sørøya ble diskutert av norske militære myndigheter. Det norske militæret så flere sider ved saken enn kun de humanitære, og planer for etablering av en fremskutt marinebase var blant det som ble diskutert i løpet av vinteren, disse ble likevel senere oppgitt etter hvordan forholdene utviklet seg.²²⁴ I forslaget fenrik Arne Alexandersen forela oberst Dahl den 13. januar, skisserer han to alternativer til ekspedisjoner til Vest-Finnmark, der alternativ A er en ekspedisjon til Sørøya og Hammerfest, mens alternativ B, som han foreslår gjøres i forbindelse med alternativ A, er opprettelsen av en garnison i Honningsvåg.²²⁵ I dette forslaget er det kun militære hensyn som fremmes, og forslagene handler i hovedsak om å samle folk på disse stedene for å danne en militær styrke. I alternativ A foreslås for eksempel at man skulle dra til Sørøya via Vardø, Mehamn, og

---

²²¹ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 1.

²²² Ibid.

²²³ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 1.

²²⁴ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0001. Brev til sjefen for Marineavsnitt Kirkenes fra Sjøforsvarets Overkommando. «Sørøya.». Datert 24.4.1945.

²²⁵ RA/RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Brev til D.K.F sjefen Oberst A. D. Dahl, fra fenrik Arne Alexandersen. Undertegnet Arne Alexandersen. Datert 13.1.1945.

Skarsvåg, med mål om å samle inn 100-150 mann av de evakuerte for å innlede et angrep på Hammerfest, som fortsatt huset tyskere.²²⁶ Evakuering av sivile nevnes ikke i dette forslaget. 16. Januar kom imidlertid den endelige ordren fra oberst Dahl om unnsetningsekspedisjonen til Sørøya, der oppdraget var å komme seg til Sørøya for å etablere en basis hvor fortsatte tyske herjinger kunne stoppes, i tillegg til å innrullere øyas våpenføre menn. Ekspedisjonen hadde i tillegg fem hovedpunkter som skulle utføres:²²⁷

- Etablere sivil administrasjon
- Bringe telefonnettet i funksjon
- Fordele medbragte forsyninger til nødlidende
- Sende tilbake skøyter som kan unnværes til øst for Tanafjorden med meldinger
- Å rekognosere og forsyne nærliggende områder i den utstrekning det er mulig.

I tillegg skulle ikke-stridsdyktige sivile evakueres.²²⁸

Det er tydelige forskjeller i hva som ble skissert som hovedhensikten for ekspedisjonen til Sørøya om man sammenligner fenrik Arne Alexandersens forslag til oberst Dahl, og Johnsons rapport til Dahl, der han foreslår hva som bør gjøres knyttet til Vest-Finnmark. Alexandersens forslag handlet i all hovedsak om å rekruttere våpenføre menn som kunne opptas i de norske styrker for å ta opp kampen med tyskerne. Johnson derimot, hadde et tydelig fokus på situasjonen til de sivile og hvordan man på best mulig kunne komme dem til unnsetning, der evakuering sto i sentrum.²²⁹ Man ser altså at det ikke er unisone motiver for ekspedisjoner hos de ulike militære aktørene. Samtidig er det nok naturlig at oberstløytnant Johnson i større grad vektla de humanitære aspektene ved en ekspedisjon i og med at han hadde medisinsk bakgrunn som overlege, og i tillegg akkurat hadde drevet evakuering av overvintre på Nordkynhalvøya. Ordren som kom den 16. januar viser imidlertid at det endte med en form for kombinasjon av hensiktene; humanitær hjelp på den ene siden, og militær tilstedeværelse og aktivitet på den andre.

---

²²⁶ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Brev til D.K.F sjefen Oberst A. D. Dahl, fra fenrik Arne Alexandersen. Undertegnet Arne Alexandersen. Datert 13.1.1945.

²²⁷ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. «Opdrag». Undertegnet oberst A. D. Dahl. Datert 16.1.1945.

²²⁸ Sandvik 1975: 137.

²²⁹ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. «Hvordan kan Vestfinnmarkens befolkning hjelpes?». Undertegnet oberstløytnant Gunnar Johnson, side 1. Datert 1.1.1945.; RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Brev til D.K.F sjefen Oberst A. D. Dahl, fra fenrik Arne Alexandersen. Undertegnet Arne Alexandersen. Datert 13.1.1945.

3.3.2 De norske militære ankommer Sørøya

Etter innledende problemer med å anskaffe båter til ekspedisjonen, kom den seg etter hvert av gårde, og de første båtene med norsk militært personell, m/k «Rutland», «Vårøy», og «Frøy» ankom Sørøya 25. og 26. januar. Ekspedisjonens deltakere var marineløytnant Per Danielsen, marinelege-løytnant Per Waage, løytnant og fotograf Ole Friele Backer, og fenrik Arne Alexandersen.²³⁰ I tillegg var det skipperne og sivilt mannskap på båtene som hadde sagt seg villig til å bli med på ekspedisjonen. Flere sivile ble også tatt opp i militæret i Båtsfjord før avgang. Eksempelvis kan en lese i Alexandersens rapport, at fem av sørøyværingene som dro fra Sørøya med lensmannsbåten «Peik» (tidl. nevnt), ble antatt av militæret, tildelt uniformer og satt på båten «Rutland», en av båtene som skulle brukes til ekspedisjonen til Sørøya.²³¹ Det var altså mindretallet av ekspedisjonens deltakere som var en del av de styrkene som ankom Øst-Finnmark fra Skottland november 1944. De fleste av ekspedisjonens deltagere var skipperne med mannskap som sa seg villig til å være med, sivile som ble antatt av militæret, og folk fra de frivillige vaktavdelingene som var opprettet i Øst-Finnmark. Backer, Danielsen & Waage nevner blant annet i sin bok at «Tre soldater fra vaktavdelingen på Hopseidet ble tatt ombord...De hadde vært med oberstløytnant Johnson hele tiden, og tok gjerne en tur lenger vestover».²³² Det har likevel ikke meg lyktes å finne noe eksakt antall eller liste over de som dro på den første ekspedisjonen til Sørøya. Man kan likevel si at ekspedisjonen allerede på dette tidspunktet har vært avhengig av samarbeid mellom det sivile og det militære. Oberstløytnant Gunnar Johnson dro fra Kirkenes 27. januar til Storbritannia for å støtte evakueringsarbeidet derfra, og søke hjelp hos britene.²³³

3.3.3 Den første evakueringen i regi av de norske militære

Den norske militære ekspedisjonen ankom Ytre-Reppan på Sørøya 25. og 26. januar. Umiddelbart startet arbeidet med å få kontakt med sivilbefolkningen og en slags organisasjon på plass. På Ytre-Reppan kom de norske offiserene kontakt med noen familier som bodde i jordgammer, og ifølge Alexandersens rapport, kom det overvintrede strømmende til i robåter og gående over fjellet fra nærliggende områder etterhvert som nyheten om at det var kommet norske militære til øya begynte å spre seg.²³⁴ Løytnant Danielsen dro til Dønnesfjorden for å

---

²³⁰ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 1-3.

²³¹ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 2.

²³² Backer, Danielsen & Waage 1946: 25.

²³³ Skancke 2010: 45.

²³⁴ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 3.

få kontakt med Odd Melseth, en mann som sørøyværingene som ble med den norske ekspedisjonen fra Øst-Finnmark hadde anbefalt de norske offiserene å engasjere. Danielsen fikk Melseth med seg tilbake til Ytre-Reppan, der han fikk ansvar for forsyning av sivilbefolkningen med de varer som ekspedisjonen hadde med seg fra Øst-Finnmark.²³⁵ Melseth hadde militær bakgrunn, da han omtales som tidligere sersjant i løytnant Danielsens rapport fra Sørøya. I denne rapporten blir også «delvis evakuering av øya» bestemt som følge av samtale med Melseth.²³⁶ I en rapport fra løytnant Backer datert den 16. februar, kan man se at Melseth senere er engasjert som tillitsmann på Sørøya som del av den sivile administrasjonen som opprettes på øya.²³⁷ Det ble sendt bud med folk over hele øya om at det nå var norske militære på øya, og at de som ville evakuere kunne gjøre seg klar. Dette gjaldt imidlertid først og fremst kvinner, barn, gamle og syke. Sivile strømmet til, og det ble etterhvert plassmangel i Ytre-Reppan. Båtene ble fullastet med sivile, og «Rutland» gikk 27. januar med 79 mennesker om bord, mens «Vårøy» gikk den 30. januar med 78 ombord, begge med Båtsfjord som destinasjon. «Frøy» gikk den 1. februar med 8 stk ombord.²³⁸ Totalt ble 165 stykker evakuert med de tre skøytene i den første evakueringen av sivile overvintreere fra Sørøya. På turen vestover til Sørøya hadde de norske offiserene fått med seg lite utstyr og våpen fra Båtsfjord, de hadde kun 6 russiske maskingeværer, og svært lite ammunisjon. Derfor hadde båten «Vårøy» ordre om å hente forsyninger, våpen, proviant, ammunisjon og uniformer i Kirkenes for så og returnere tilbake til Sørøya etter at de sivile passasjerene som skulle evakueres var satt av i Båtsfjord.²³⁹ Da skøytene med evakuerte fra Sørøya var gått østover, handlet det for de militære som var igjen å sikre befolkningen som var igjen mot tyske overfall, samt samle dem for videre evakuering vestover, selv om de ikke med sikkerhet visste om hjelpen kom – noe fenrik Arne Alexandersen poengterer i rapporten sin: "Det vil si - vi håpet oberstløytnant Johnson fikk snøret i bånn men hadde jo ingen sikkerhet for at vi skulle få hjelp fra vest.»²⁴⁰

---

²³⁵ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 3.

²³⁶ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra Söröia. Til oberst A. D. Dahl. Undertegnet Per E. Danielsen, side 1. Datert 29.1.1945.

²³⁷ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. Rapport fra Lt. O. F. Backer, pt. Söröya 16. februar 1945, hemmelig. Til Fylkesmannen i Finnmark. Undertegnet Ole Friele Backer, side 1. Datert 16.2.1945.

²³⁸ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 4.

²³⁹ Ibid.

²⁴⁰ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. januar til 1. mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 5.

3.3.4 Tysk landkjenning under evakuering og de norske militæres reaksjon

Den 27. januar 1945 kommer det tyske farkoster inn fjorden hvor fenrik Arne Alexandersen og en del overvintre oppholder seg, blant annet Guttorm Nilssen og hans gruppe overvintre. Denne hendelsen er interessant da den blir beskrevet både i Nilssens dagbok, Alexandersens rapport fra Sørøya, og også i Backer, Danielsen og Waages bok «Øya i ingenmannsland».²⁴¹ De tyske båtene satt på land 15 soldater som gikk med hunder for å finne overvintre, og et gammelt ektepar blir tatt av tyskerne. Senere ligger en av de tyske vaktbåtene nært land, og fenrik Arne Alexandersen og overvintre han oppholder seg med ligger i fjæra klare til å angripe båten med hjemmelagde bomber som skulle kastes ombord. Det planlagte angrepet blir imidlertid avblåst. Det som er interessant er hvorfor angrepet ble planlagt, og hvorfor det blir avblåst. Ifølge Backer, Danielsen & Waage, var ekspedisjonen til Sørøya tenkt som en ren hjelpeaksjon, og at «det var streng ordre at før evakueringen var ferdig måtte all kamp unngås», da dette ville føre til at tyskerne fikk vite at det var norske soldater på øya og evakueringsplanene spoleres.²⁴² Hvis dette stemmer, og det forelå en klar ordre om kun å forsvare seg, kan man jo undre seg over hvorfor Alexandersens angrepsplan i det hele tatt ble vurdert. I Alexandersens rapport, beskriver han først at de lå klar til angrep hvis tyskerne skulle komme på land og oppdage folk – altså rent forsvar.²⁴³ Men da det blåser til storm, og det blir mulighet for Alexandersen og ungdommene han oppholder seg med å snike seg nært det tyske fartøyet, har det utviklet seg til en ren angrepsplan. Alexandersen skriver også i rapporten at «Alle karene så ivrige at de ikke var til å holde tilbake, og etter etpar patruljer dro jeg med ti mann helt ned til fjæra for å gjøre et endelig forsøk.»²⁴⁴ Alexandersen begrunner videre at årsaken til at angrepet ikke ble gjennomført var fordi avstanden var akkurat for lang til at de med sikkerhet kunne vite at sprengladningene ville rekke båten, og derfor kunne de ikke ta sjansen på at tyskerne fikk brukt radioen, og med det ødelegge evakueringen.²⁴⁵ I Nilssens framstilling av hendelsen virker det som det er større betenkeligheter rundt angrepsplanen enn det som framgår i Alexandersens rapport. Nilssen skriver at når tidspunktet for utførelsen av angrepsplanen var kommet (03:00), ble fordeler og bakdeler med planen på nytt diskutert, og at de særlig er urolig for hvordan det kan gå for

---

²⁴¹ Nilssen 1944-1945: 55-56; RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 7; Backer, Danielsen & Waage 1946: 45-56.

²⁴² Backer, Danielsen & Waage 1946: 45.

²⁴³ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 7.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ Ibid.

gamle og barn hvis tyskerne tar sine forholdsregler. «Det er slett ikke enighet. Noen vil gå på, andre er mer betenkelige.»²⁴⁶ Ifølge Nilssens dagbok kommer det siste ordet fra Alexandersen som mener at de hadde slagkraft nok til å ta båten, og at alle kunne rømme sin vei etter angrepet. Videre skriver han: «Men hva med alle de gamle og barn som ikke kan rømme, men som må bli boende i sine huler hva som skjer. Vi har ikke lov til å utsette dem for hva de kan komme til å gjennomgå. Dermed er planen droppet, og folkene tar på tur tilbake over fjellet ved 04:00 tiden.»²⁴⁷

Ser man på de ulike fremstillingene av hendelsen, ser det ut som fenrik Alexandersen i større grad er ute etter å angripe tyskerne enn kun å forsvare seg, og i større grad er villig til å sette de humanitære konsekvensene ved et angrep til side. I Alexandersens rapport virker det som at årsaken til at angrepet ble avblåst først og fremst handlet om at de ikke var sikker på at sprengladningene ville rekke båten, og dermed ble hensynet til evakueringen og sivile tatt med. Om den tyske båten hadde vært innenfor rekkevidde, og de hadde gjennomført angrepet som planlagt, virker det likevel rart å tro at det ikke hadde gått ut over evakueringen og sivilbefolkningen, da tyskerne med all sannsynlighet ville ha fått vite at det nå var norske soldater på øya. Om ikke soldater, så hadde de i hvert fall regnet med at det nå fantes væpnet motstand på øya, med de konsekvensene det måtte medføre. Ifølge Backer, Danielsen & Waage var det streng ordre om å kun forsvare seg inntil sivilbefolkningen var evakuert, og i boken beskriver de avblåsningen som at det var denne avtalen som ble holdt: «Avtalen er grei: Ikke noe angrep. Bare forsvar.»²⁴⁸ Utfra Alexandersens rapport virker det heller som at det var usikkerheten rundt om de klarte å sprengte båten, som utløste hensynet til avtalen. I tillegg viser Nilssens dagboknotering at det sannsynligvis ikke var like stor enighet og iver rundt angrepsplanen som Alexandersen hevder i sin rapport, og at betenkeligheter knyttet til mulige konsekvenser for sivilbefolkningen ble understreket av en del av overvintreterne. Ser man Alexandersens iver til å ramme tyskerne i dette tilfellet i sammenheng med hans forslag til ekspedisjon til Sørøya, som i stor grad handlet om å samle inn frivillige soldater for å gå til angrep på tyskerne²⁴⁹, er det klart at enkelte av de norske offiserene som dro til Sørøya hadde en tendens til å nedvurdere eventuelle humanitære konsekvenser for sivilbefolkningen til fordel for å ramme tyskerne.

---

²⁴⁶ Nilssen 1944-1945: 55.

²⁴⁷ Nilssen 1944-1945: 56.

²⁴⁸ Backer, Danielsen & Waage 1946: 46.

²⁴⁹ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Brev til D.K.F sjefen Oberst A. D. Dahl, fra fenrik Arne Alexandersen. Datert 13.1.1945.

3.3.5 De norske militæres syn på sivilbefolkningens situasjon

Ifølge de norske offiserenes rapporter fra ekspedisjonen på Sørøya, så virker det som om sivilbefolkningen som møtte dem relativt sett var i god forfatning, forholdene tatt til betraktning. Løytnant Per Waage skrev 29. januar en rapport som beskriver inntrykket han hadde over befolkningens helse og ernæring.²⁵⁰ Ifølge Waage var det en del skabb og lus blant befolkningen, men at det var mindre enn lenger øst. I tillegg var det ingen tilfeller av difteri eller dysenteri blant de sivile på det tidspunktet, men åtte tilfeller av gonoré. Videre melder han om at det var en del småskader. I tillegg var det mangel på medikamenter og forbindingssaker, men at dette ble avhjulpet med forsyningene den norske ekspedisjonen kom med. Også spedbarns-tøy ble utdelt i to tilfeller. Knyttet til ernæring var det ifølge Waage mangel på enkelte varer som mel, gjær, sukker, melk og margarin, men at størstedelen av sivilbefolkningen på det tidspunktet så friske og sunne ut. Den tyske klappjakten på befolkningen hadde ifølge Waage også ført til en god del engstelse og nervøsitet blant befolkningen. Alt i alt, virker det som om Waage vurderer tilstanden til sivilbefolkningen knyttet til helse og ernæring som god, og uttaler i rapporten at «Jeg har ennå ikke støtt på noe tilfelle av virkelig nød.»²⁵¹ Fenrik Arne Alexandersen på sin side beskrev i sin rapport at «Situasjonen mange steder var temmelig prekær.» knyttet til mangel på matvarer blant sivilbefolkningen, men her ble det også henvist til varer som mel, sukker, og margarin.²⁵² Som vi har sett tidligere, så hadde mange av overvinterne på Sørøya forberedt seg før tvangsevakueringen ble satt i gang, og på den måten hadde mange slaktet dyr og gjemt det unna før tvangsevakuering ble satt i gang for fullt. Kjøtt var derfor sjeldent en mangelvare blant overvinterne fram til de norske militære kom til Sørøya. Per Waages beskrivelse av matsituasjonen er sannsynligvis ganske presis, da det særlig er mangel på mel, brød, og fisk, samt klær og medisiner som kommer fram i overvintres beretninger – ikke regelrett hungersnød.

Boforholdene var på en annen side problematisk. Omtrent all bebyggelse var nedbrent, og det skortet på plass for overvinterne som kom til samlingspunktene hvor de norske militære befant seg. De norske offiserene sendte ut folk til alle stedene rundt om på Sørøya med beskjed til overvinterne om å samle de som bodde lengst unna til bestemte steder nær

---

²⁵⁰ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. Helse og ernæring. Rapport. Undertegnet san.ltn. Per Waage. Dateret 29.1.1945.

²⁵¹ Ibid.

²⁵² RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 3.

Børfjord og Sandøyfjorden. Ifølge fenrik Arne Alexandersen var husspørsmålet «uløselig», men i og med at sivilbefolkningen var blitt vant med å leve under «primitive vilkår», så regnet de norske militære med at de kunne holde det gående med «svært enkle midler» i en kort tid framover.²⁵³ De brukte alle huler, torvsjåer, gammene og andre improviserte bosteder som forsvarlig kunne brukes til å huse folk i. De brukte også hvelvede båter, i tillegg til at to sjarker ble hevet fra bunnen av sjøen, da eierne hadde senket dem for å skjule dem for tyskerne. Disse ble også brukt til å huse folk, samt til å reise til andre områder på øya med forsyninger til sivilbefolkningen.²⁵⁴

Tyske strandhogg var likevel den største risikoen for både de sivile og de norske militære ved ankomsten til de norske militære. De hadde hverken våpnene eller mannskapene til å forsvare seg i særlig grad, i alle fall ikke sammenlignet med tyskernes ressurser. Samtidig ville væpnet konflikt med tyskerne på dette tidspunktet vanskeliggjøre videre evakuering, og særlig en større evakuering med hjelp fra britene. Tyskerne gjorde også flere strandhogg mens den norske ekspedisjonen var på Sørøya, og fikk i det ene tilfellet med seg sivile.²⁵⁵ Tyske fartøyer ble regelmessig sett i områdene, og Hammerfest ble på dette tidspunktet fortsatt brukt av tyskerne som marinebase.²⁵⁶ Danielsen vurderte i sin rapport at han anså at det som mulig for rundt 150 overvintre å bli værende på øya til arbeid og til danning av vaktstyrke. Videre anbefalte han at resten skulle evakueres.²⁵⁷

3.3.6 Samarbeidet med sivilbefolkningen

De norske militære som dro til Sørøya, ble hele tiden bistått av overvintre. Allerede før ekspedisjonen var avgått fra Båtsfjord, var det flere overvintre fra Sørøya som ble innrullert i militæret for å bli med tilbake for å hjelpe til med evakuering. Mye av opplysningene de norske militære hadde om forholdene på Sørøya og de omliggende områdene i Vest-Finnmark kom også nettopp fra overvintre som hadde tatt seg til Øst-Finnmark på egenhånd. I de norske offiserenes rapporter fra ekspedisjonen til Sørøya, nevnes sivile som yter tjenester for de militære støtt og stadig. I fenrik Arne Alexandersens rapport nevner han blant annet møtet

---

²⁵³ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 5.

²⁵⁴ Ibid.

²⁵⁵ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 6-7.

²⁵⁶ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra Söröia. Til oberst A. D. Dahl. Undertegnet Per E. Danielsen, side 1-2. Datert 29.1.1945.

²⁵⁷ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra Söröia. Til oberst A. D. Dahl. Undertegnet Per E. Danielsen, side 1. Datert 29.1.1945.

med gruppen overvintre som Guttorm Nilssen var en del av, der han blant annet skriver at «...alle var med en gang villige til å gå igang med hvilket som helst arbeid en ønsket å bruke dem til.».²⁵⁸ De reparerte blant annet telegraflinjene så en kunne få telefonforbindelse mellom innersiden og yttersiden av øya.²⁵⁹ Den tidligere nevnte Odd Melseth, som løytnant Danielsen oppsøkte da de norske offiserene kom til Sørøya, hjalp de norske militære med å lage lister over hvem som måtte evakueres først av sivilbefolkningen, i tillegg til ansvaret for å fordele forsyninger.²⁶⁰ Det var også sivile som bidro med sjarker de hadde gjemt unna tyskerne, og med disse kjørte de rundt om øya etter instruks fra de norske offiserene for å samle inn folk til evakuering og forsyne sivilbefolkningen med proviant.²⁶¹ Overvintreeren Johan Strandheim ga de norske offiserene lov til å bruke huset sitt (ett av få hus som ikke var brent), som hovedkvarter da de kom i kontakt med han, og både Strandheim, kona og deres barn meldte seg som frivillige hjelpere for de norske militæret.²⁶² Organisering og klargjøring til evakuering var i stor grad et samarbeid mellom de norske offiserene som kom til Sørøya, sørøyværingene som ble med på ekspedisjonen i Båtsfjord, og de sivile overvintreerne som de fikk kontakt med på Sørøya. Samarbeid mellom sivilbefolkningen og de militære vil bli videre behandlet i kap. 4.3.

3.4 Den allierte redningsaksjonen

På sin reise til Storbritannia, fikk oberstløytnant Gunnar Johnson godkjent planen for evakuering av sivile fra Sørøya til U.K ved hjelp av britiske jagere, både av norske myndigheter og det britiske admiraltetet. Den 6. februar reiste Johnson med Catalina fly fra Skottland, med fenrik Sverre Lorentzen (radiotelegrafist) og fenrik Erling Frantzen (våpeninstruktør), og den 7. februar ankom de Sørøya, hvor Johnson skulle være med å organisere og forberede til evakueringen inntil den var gjennomført.²⁶³ Lorentzen skulle sette opp en radiostasjon som skulle holde kontakten norske og allierte myndigheter, mens Frantzen skulle trene frivillige soldater på øya.²⁶⁴ Nordfjord, Børfjord og Storelv i Galtenfjorden blir utpekt som samlingsplasser for sivile som skulle evakuere med de britiske

---

²⁵⁸ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 3-4.

²⁵⁹ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 4; Nilssen 1944-1945: 60.

²⁶⁰ Backer, Danielsen & Waage 1946: 33.

²⁶¹ Backer, Danielsen & Waage 1946: 33-34.

²⁶² RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 5.

²⁶³ Skancke 2010: 46-47; Sandvik 1975: 139-140.

²⁶⁴ Ibid.

jagerne. I tillegg var det kommet opplysninger om at det var overvintreere på Seiland som var i nød, og disse måtte også fraktes til Sørøya for evakuering.²⁶⁵ Det var en krevende jobb å få samlet de sivile fra rundt om på øya til samlestedene, og dette er også et godt eksempel på hvordan de norske offiserene og de sivile samarbeidet. I en rapport skrevet av kaptein Johan Godø (tok over som militær sjef på Sørøya etter den allierte redningsaksjonen) til Marineavsnitt Kirkenes, er sivile som har ytt bistand til de militære i hovedfokus. I rapporten ser man at det også var sivile som fraktet folk til samlingsstedene.²⁶⁶ Blant annet nevnes Alfred Jensen fra Sørvær som med sin besetning på tre mann, førte forsyninger med sin motorbåt «Solbris» rundt om distriktet, og som «samlet evakuerende fra de forskjellige steder og i et særlig utsatt område.». Også Trygve og Thomas Pedersen med båten sin «Liljen» blir nevnt, og Johan Linde og Kristian Kristiansen med båten «Prøven».²⁶⁷ Disse i tillegg til flere andre blir kreditert for den store hjelpen som de bisto de norske militære med under krevende forhold.²⁶⁸ «Solbris» og «Liljen» blir også nevnt i Backer, Danielsen & Waages bok «Øya i ingenmannsland» i forbindelse med forberedelsene til den allierte evakueringen: ««Vårøy», «Solbris» og «Liljen» går hele natten. Bare midt på dagen, når det lysner får karene en liten hvil.»²⁶⁹ Sivile overvintreere spilte altså en stor rolle i arbeidet med å organisere og forberede til den allierte evakueringen, sammen med de norske offiserene. Godøs rapport til Marineavsnitt Kirkenes om de navngitte sivile som var til stor hjelp for de norske offiserene, vitner også om at det er sivile som har ytt bistand langt utover det som var forventet.

Den 15. februar 1945 ble den allierte redningsaksjonen gjennomført. Totalt 502 sivile fra Sørøya og Seiland, derav 196 barn, ble satt ombord tre britiske jagere og fraktet til Murmansk, der de ble overført til handelsfartøyer som skulle bli med returkonvoien RA 64 tilbake til Skottland.²⁷⁰ Oberstløytnant Johnson, fenrik Arne Alexandersen og løytnant Danielsen fulgte med tilbake til Storbritannia. De evakuerte overvintreerne fikk en dramatisk reise, men kom fram til Skottland i god behold den 1. mars 1945.²⁷¹

---

²⁶⁵ Backer, Danielsen & Waage 1946: 49-51.

²⁶⁶ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Til M.A.K. Rapport om sivile som ytet stor hjelp på Sørøya. Undertegnet kaptein J. Godø. Datert 10.4.1945.

²⁶⁷ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Til M.A.K. Rapport om sivile som ytet stor hjelp på Sørøya. Undertegnet kaptein J. Godø. Datert 10.4.1945.

²⁶⁸ Ibid.

²⁶⁹ Backer, Danielsen & Waage: 58.

²⁷⁰ Skancke 2010: 49; Sandvik 1975: 140.

²⁷¹ Sandvik 1975: 140.

3.5 Sørøystyrken

Ettersom denne oppgaven har overvinterne på Sørøya som hovedfokus, vil den ikke gå nærmere inn på de evakueres reise til Skottland. Fokuset vil ligge på de sivile som ble værende igjen på øya, og den videre utviklingen der. Den lille militærstyrken som ble dannet på øya bestående av de norske offiserene og frivillige som meldte seg til tjeneste, er sentral i denne utviklingen. Den er også relevant da mange av de sivile som ikke evakuerte til Skottland meldte seg til tjeneste for denne vaktstyrken.

Med grunnlag i de opplysninger og forslag som løytnant Danielsen hadde formidlet til de norske militære myndighetene ble det besluttet å sende en ny ekspedisjon med våpen, proviant og utstyr til Sørøya, der kaptein Johan Godø i Kystartilleriet ble utpekt som sjef.²⁷² Godø dro fra Kirkenes med «Vårøy», lastet med 10 russiske maskingeværer og 24 000 patroner, 30 geværer med ammunisjon, uniformer og utsyr til 50 mann, og annet proviant og utsyr den 6. februar, og ankom Sørøya den 9. februar.²⁷³ Kapteinen skulle etter sin instruks overta kommandoen over alt militært personell på Sørøya, tilhørende marinen, hæren og kystartilleriet, og fikk samtidig bemyndigelse til å oppta soldater til hæren og sjøforsvaret.²⁷⁴ I tillegg var det opp til kapteinen selv å avgjøre spørsmål om evakuering av sivile eller militære fra øya. I instruksjonen for Godøs reise til Sørøya fra oberst Dahl, kommer det også fram at det er opp til kapteinen å avgjøre en eventuell tilbaketrekning fra øya, men også en oppfordring fra oberst Dahl om å ta opp kampen mot tyskerne:

«Men hvis De og Deres folk har mat, et slags husly og våpen og ammunisjon, vil De antakelig kunne føre gerilja på øya i måneder. Jeg anser det av stor moralsk betydning at tyskerne møter væpnet motstand over alt hvor de forsøker sine herjinger, og det skulle glede meg om De og Deres folk kunne gi dem en lærepenge.»²⁷⁵

En kan her se at det er et særlig ønske blant de norske militære å gjøre væpnet motstand mot tyske styrker. Som tidligere nevnt, var det rettet forslag å etablere en fremskutt marinebase på Sørøya, blant annet som et ledd i å kunne utføre videre militæroperasjoner mot tyskerne. Det var en tanke om at når størstedelen av de sivile på Sørøya var evakuert til Skottland, så kunne

---

²⁷² Steen 1969: 402.

²⁷³ Steen 1969: 403.

²⁷⁴ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Fra Marinekommando Nord-Norge til kaptein J. Godø. Instruks vedrørende ekspedisjon til Söröya. Usignert. Udatert.

²⁷⁵ «Instruksjon av 5. februar for kaptein Godø.» gjengitt i Steen 1969: 493.

man i større grad gå i væpnet kamp med tyskerne, uten å ha en stor mengde sivile å ta hensyn til. Den 13. februar får Godø en ordre fra oberstløytnant Johnson, som stadfester at Godø skal overta kommandoen for Sørøy-avsnittet etter Johnsons avgang tilbake til Storbritannia, med løytnant Backer som nestkommanderende og fenrik Frantzen og Lorentzen under Godøs kommando. I ordren framgår det at Godø skal sette opp en vaktstyrke som skal holde Sørøya, bygge ut basisen i Børfjord (kai, flybøyer, husrom) og rekognosere videre i Vest-Finnmark så langt det lar seg gjøre. I det fjerde punktet av ordren stadfestes det av Johnson at øya er å anse som en krigssone, og at Godø derfor har øverste myndighet også i sivile spørsmål, i tillegg til at sivilbefolkningen skal hjelpes med mat og utsyr, og at arbeidsliv skal settes i gang.²⁷⁶

3.5.1 Etter den allierte redningsaksjonen

I en rapport til fylkesmannen i Finnmark beskriver Backer forholdene på Sørøya og omliggende områder etter den allierte redningsaksjonen. Ifølge rapporten var det etter evakueringen 70 militære og rundt 100 sivile på Sørøya. Tilsammen regnet Backer med at det var rundt 670 mennesker på Sørøya, Seiland, Stjernøya og nærliggende distrikter, og at han regnet med at folketallet kom til å øke ettersom det sannsynligvis var flere mennesker gjemt bort i fjell og fjorder som de ikke visste om.²⁷⁷ I rapporten opplyser han også om at noen av stedene har sivile i stor nød, og at han skal dra på oppklaringstur med forsyninger. I tillegg kan en se at ulike sivile er pekt ut i en slags sivil administrasjon med ulike ansvarsområder. Blant annet kan man se at den tidligere omtalte Odd Melseth er satt som tillitsmann på Sørøya, og Peder Pedersen som forøvrig også er nevnt i Godøs rapport om sivile som ytet stor hjelp for militæret, er satt som tillitsmann på Seiland.²⁷⁸ Det står ingenting i denne rapporten angående hvor mange av de militære på Sørøya som var sivile som meldte seg til tjeneste, og heller ikke hvor mange som hadde militær bakgrunn.

Vaktstyrken på Sørøya bestod av 70 frivillige under kommandoen til kaptein Johan Godø, og av disse 70, var 50 i uniform, og de resterende 20 i sivile klær, men med våpen.²⁷⁹ Både Harald Sandvik og Erik Anker Steen refererer i sine bøker til løytnant Danielsens rapport fra den 29. januar når de skriver om hva den frivillige vaktstyrken bestod av utenom de norske

---

²⁷⁶ «Ordre utstedt av oberstløytnant Johnson 13. februar 1945 til kaptein Godø» gjengitt i Steen 1969: 495.

²⁷⁷ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. Rapport til fylkesmannen i Finnmark fra Lt. O. F. Backer. Undertegnet O. F. Backer, side 1-2. Datert 16.2.1945.

²⁷⁸ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. Rapport til fylkesmannen i Finnmark fra Lt. O. F. Backer. Undertegnet O. F. Backer, side 1-2. Datert 16.2.1945; RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Til M.A.K. Rapport om sivile som ytet stor hjelp på Sørøya. Undertegnet kaptein J. Godø. Datert 10.4.1945.

²⁷⁹ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra løytnant Backer. Begivenhetene på Sørøya 3-8 mars 1945. Undertegnet Ole Friele Backer, side 1. Datert 10.3.1945.

offiserene, der Danielsen i rapporten anslo at man kunne regne med 100 frivillige og at «flere av disse er fra Alta-bataljonen og alle er meget bra karer».²⁸⁰ Sandvik og Steen bruker likevel ordet «vesentlig» om den antatte andelen av styrken som var veteraner fra Alta bataljon, noe som gjør at leseren fort kan anta at den frivillige styrken stort sett besto av veteraner med militær erfaring, all den tid det i deres framstillinger om styrken på Sørøya ikke kommer noe mer inngående informasjon om bakgrunnen til de frivillige.²⁸¹ I tillegg er Danielsens rapport et anslag gjort ca. 2 uker før evakueringen til Skottland. Også i «*Kampen om frihet*», er styrken omtalt som en frivillig styrke på 70 soldater som «hovedsakelig» var veteraner fra Alta bataljon.²⁸² I Backer, Danielsen & Waages bok «*Øya i ingenmannsland*», nevnes det at to stykker som meldte seg til frivillig tjeneste var fra Alta bataljon og at disse var med under kampene i Narvik i 1940.²⁸³ Av de frivillige, var nok en del av styrken veteraner fra Alta-bataljon, men at en vesentlig del av styrken var veteraner med militær erfaring stiller jeg meg skeptisk til etter å ha gått gjennom rapportene fra kampene på Sørøya og annet kildemateriale. I rapporten til fenrik Erling Frantzen får man et innblikk i hvem som inngikk i den frivillige vaktstyrken, da han hadde som oppgave å drive militær opplæring av den frivillige styrken. Blant annet kommer det frem at han ved ankomst fikk beskjed av oberstløytnant Johnson å starte instruksjon for «all den tilstedeværende ungdom som meldte seg frivillig», og at han fikk ordnet et fast vaktlag på 10 stykker, og at han videre startet instruksjon i våpenbruk for en gruppe på 15 mann.²⁸⁴ Videre kan man lese at Frantzen reiste med Godø og «en del gutter i vernepliktig alder» til Børfjord der hovedkvarteret skulle være, og at «guttene» her ble utstyrt med uniformer. Her delte Frantzen de i 3 lag med 11 stykker i hvert lag, så det var totalt 33 frivillige gutter i vernepliktig alder som nå var klar.²⁸⁵ Mange av de frivillige var altså ungdom som tidligere hadde vært overvintreere på Sørøya. Overvintreeren Guttorm Nilssen, som forøvrig også hadde meldt seg til tjeneste, nevner også at folk rundt om på Sørøya melder seg til militæret i en dagboknotering: «Det kommer stadig unge menn som melder seg til tjeneste.»²⁸⁶ Det kom også ungdom fra Alta-distriktet til Sørøya i løpet av februar. I Frantzens rapport skriver han at løytnant Backer kom tilbake fra oppklarings/forsyningstur til

---

²⁸⁰ Sandvik 1975: 138; Steen 1969: 402; RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra Söröia. Til oberst A. D. Dahl. Undertegnet Per E. Danielsen, side 1-2. Datert 29.1.1945.

²⁸¹ Sandvik 1975: 138; Steen 1969: 402.

²⁸² Bones & Mølmann 2022: 166.

²⁸³ Backer, Danielsen & Waage 1946: 44.

²⁸⁴ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport fra fenrik Erling Frantzen. Opptatt av kapt. Juve, side 1. Datert 16.3.1945.

²⁸⁵ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport fra fenrik Erling Frantzen. Opptatt av kapt. Juve, side 1. Datert 16.3.1945.

²⁸⁶ Nilssen 1944-1945: 66.

Seiland med 21 mann til Nordfjord. «Disse var ungdom fra Langfjord i Alta, alle sivile.»²⁸⁷ To av disse ble lagt igjen i Nordfjord som vakt, mens de resterende 19 kom til Børfjord, hvor de senere skulle få trening i våpenbruk og taktikk av fenrik Frantzen. I rapporten beskriver Frantzen de slik «Det var forbausende hvor rolig disse guttene var og hvilken kampånd de alle var besjelet av.»²⁸⁸ Det står ingenting om at de tilhørte Alta bataljon, eller om de hadde erfaring fra militæret. I Backer, Danielsen & Waages bok skrives det om Backers tur til Seiland, og der nevnes det at Backer og følget traff på «12-15 karfolk» som var fra Altafjord og Langfjord, der «de fleste» hadde hørt til Alta bataljon og ligget inne i Narvik 1939-1940.²⁸⁹ Disse var en del av de 21 mennene som ble med Backer tilbake til Sørøya. Selv om Frantzen beskriver mennene som ungdom fra Langfjord, var nok en del av disse veteraner fra Alta bataljon, altså en blanding av unge sivile menn, og unge med militær erfaring. Disse nevnes også i Nilssens dagbok: «Fredag 23. februar kommer det ned til Nordfjord en hel del unge, modige gutter fra Altadistriktet. De melder seg alle til tjeneste. De får på uniformer og utlevert annet utstyr til faget, og føler seg hjemme.»²⁹⁰ Av de frivillige soldatene som vaktstyrken besto av, var altså mange av dem unge gutter fra både Sørøya og Alta-distriktet, uten noen form for militær erfaring. At vaktstyrken som bestod av 70 frivillige inkludert de norske offiserene «hovedsakelig» bestod av veteraner fra Alta bataljon virker for meg usannsynlig. Flere var veteraner fra Alta bataljon, men styrken besto nok i stor del av sivil ungdom fra Sørøya og Alta-distriktet som meldte seg til tjeneste.

Det finnes også mer i kildematerialet som tyder på at det var en stor del ungdom i den frivillige vaktstyrken. Løytnant Backer skriver blant annet i en rapport om kampene på Sørøya, der hans lag kom i trefninger med tyskere: «...Vi møtte dem i fjellene, drepte tre tyskere og hadde selv ingen tap. Av min gruppe var en soldat 15 år, en annen – sivil – 16 år.»²⁹¹ Noen av de frivillige soldatene var altså svært ung. Også i Godøs rapport blir en 15 åring nevnt da han beskriver en situasjon hvor en del norske soldater ble tatt til fange av tyskerne: «Jeg selv, sersjant Fjell, 1 lotte og en 15 årig gutt ble ikke tatt, årsaken til at de tre andre ikke ble tatt var at de lå i snøen og ikke fulgte ordren om å komme frem.»²⁹² Hvis en

---

²⁸⁷ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport fra fenrik Erling Frantzen. Opptatt av kapt. Juve, side 2. Datert 16.3.1945.

²⁸⁸ Ibid.

²⁸⁹ Backer, Danielsen & Waage 1946: 73-74.

²⁹⁰ Nilssen 1944-1945: 66.

²⁹¹ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra løytnant Backer. Begivenhetene på Sørøya 3-8 mars 1945. Undertegnet Ole Friele Backer, side 1. Datert 10.3.1945.

²⁹² RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport over henningen på Sørøya etter evakueringa. Fra kaptein Johan Godø. Undertegnet Johan Godø, side 5. Datert 26.3.1945.

leser rapporten over de norske falne fra kampene på Sørøya, får man også en pekepinn på hvem styrken bestod av. Det var seks norske tap under kampene på Sørøya: Edmund Gimsø fra Sørøya var 19 år. Martin Bjørnnes fra Skjervøy var fisker før han meldte seg til tjeneste, og ifølge rapporten ca. 20 år. Odd S. Johansen fra Sørøya var også fisker tidligere, hans alder er ikke oppført i rapporten. Edvin Jensen fra Sørøya, fisker, var ca. 20 år. Arne Røkenes var fra Hammerfest og arbeidet som snekker der, han ble 23 år. Roald Johansen var ca. 21 år.²⁹³ Alle de norske tapene var altså relativt unge mennesker, som hadde sivile liv før de meldte seg til tjeneste. I en utgave av Forsvarets Forum fra 1994, et magasin som har den norske militæret som hovedfokus, er det en sak om Kåre Nilsen, med tittelen «14 år og soldat».²⁹⁴ Nilsen ble rekruttert som telefonvakt og ordonnans i Godøs styrke, og uttaler i saken at «Jeg fikk ikke våpen i første omgang».²⁹⁵ Nilsen var med den norske styrken i kampene på Sørøya. Kåre Nilsen og den 16 år gamle Asbjørn Strandheim var de yngste soldatene i vaktstyrken på Sørøya, og Strandheim deltok aktivt i kampene.²⁹⁶

I rapportene fra de norske offiserene kommer det også fram at det var lite tid til taktisk trening, da mange av de frivillige måtte arbeide med å ordne boforhold, grave ned proviant og annet arbeid.²⁹⁷ Ifølge Godø var «de fleste» trent i teknisk våpenbruk, men at ingen øvelser av taktisk karakter ble avholdt, hvilket han også påpekte som en «svakhet» i forsvaret på Sørøya.²⁹⁸ Til nå har jeg vist til flere forhold som peker mot at store deler av den frivillige vaktstyrken, som har blitt omtalt som en gruppe der en «vesentlig del», eller som «hovedsakelig» består av veteraner fra Alta bataljon, bestod for en stor del av sivile frivillige i relativt ung alder. I alle fall var det nok mange uten noen form for militær erfaring. Det er også flere forhold i rapportene fra kampene som tyder på dette. I Frantzens rapport kan en blant annet lese at det under kampene var flere av de frivillige norske soldatene som rømte unna etter at lagene hadde vært under ild fra tyske fly. Ni soldater rømte unna med våpen, og en annen soldat som fikk ordre om å dra til et sted med en beskjed, rømte istedenfor bort fra

---

²⁹³ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Fra kaptein Godø til M.A.K. Rapport om falne og savnede under kampene på Sørøya. Undertegnet Johan Godø, side 1-2. Datert 10.4.1945.

²⁹⁴ Bilag «Finnmark Fritt!» i Forsvarets Forum 1994, Vol. 15, Nr 20.

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ Nielsen 1976: 158.

²⁹⁷ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport over henningen på Sørøya etter evakueringa. Fra kaptein Johan Godø. Undertegnet Johan Godø, side 1. Datert 26.3.1945; RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport fra fenrik Erling Frantzen. Opptatt av kapt. Juve, side 1. Datert 16.3.1945.

²⁹⁸ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport over henningen på Sørøya etter evakueringa. Fra kaptein Johan Godø. Undertegnet Johan Godø, side 1-2.

kampene med forloveden sin.²⁹⁹ Det er godt mulig at disse ikke var klar over hva de meldte seg opp til da de ble med i vaktstyrken. Dette vil bli diskutert videre i kap. 4.2.

3.5.2 Kampene på Sørøya og tiden etter

I månedsskiftet februar-mars landsatte tyskerne tropper flere steder på Sørøya, og disse kom i trefninger med vaktstyrken på Sørøya. Det ble falne soldater på begge sider. Fra 1-14. Mars intensiverte tyskerne presset og satt stadig større styrker på land. Den norske styrken ble også beskyttet av tyske marinefartøyer samt fly. Sørøystyrken ble slått tilbake på øya, og havnet etter hvert i en kritisk situasjon, da mesteparten av utstyret og forsyningene ble tatt av tyskerne. Nordmennene hadde 6 falne og 5 sårede, og 14 soldater ble tatt til fange. Tyske tap ble anslått til rundt 30.³⁰⁰ Mellom kampene, den 6.mars, fikk løytnant Backer, ordre om å dra til Båtsfjord med «Brunvold» for å avgi rapport om forholdene og omdirigere den ventende forsyningsbåten «Vårøy», grunnet de tyske stridskreftene, som var ventet å ankomme Sørøya. Forsyningsbåten og Backer m/mannskaps båt gikk imidlertid om hverandre, men forsyningsbåten ble advart av andre på vei til Sørøya.³⁰¹ I rapporten skriver Backer at situasjonen for de norske sivile og militære ikke kunne karakteriseres som kritisk da han forlot øya, men at etter tyskernes angrep på øya 8. mars, måtte den ansees som kritisk. Videre skriver han at flere er såret, blant annet kaptein Godø, og at mesteparten av forsyningene må ansees som tapt. Til slutt påpeker han på situasjonen til de sivile i området etter de tyske angrepene: «For uten militære er det 100 sivile på Söröya. Med omliggende distrikt forsynes i alt 700 mennesker derfra. Til dels er det folk i stor nød.»³⁰² For de gjenværende på Sørøya begynte situasjonen å bli kritisk, forsyningene var tatt av tyskerne, de hadde ingen radiokontakt lenger, og alle sjarkene var skutt i senk av tyskerne, og de få husene som sto ble brent. Med bakgrunn i opplysningene de hadde, ble blant annet Backer sendt på en hjelpeekspedisjon til Sørøya, hvor forsyninger skulle medbringes og både soldater og sivile skulle evakueres til Øst-Finnmark.³⁰³ De gjenværende norske soldatene og en del sivile tok seg til Seiland, hvor de ble videre evakuert til Øst-Finnmark.³⁰⁴ Med Backer ble foruten 7

---

²⁹⁹ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport fra fenrik Erling Frantzen. Opptatt av kapt. Juve, side 6. Datert 16.3.1945.

³⁰⁰ Sandvik 1975: 142; RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport over henningen på Söröya etter evakueringa. Fra kaptein Johan Godö. Undertegnet Johan Godø, side 1-6. Datert 26.3.1945.

³⁰¹ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra løytnant Backer. Begivenhetene på Söröya 3-8. mars 1945. Undertegnet Ole Friele Backer, side 1-3. Datert 10.3.1945.

³⁰² Ibid.

³⁰³ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra løytnant O. F. Backer. Evakuering av Söröya. Undertegnet Ole Friele Backer, side 1-2. Datert 31.3.1945.

³⁰⁴ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport over henningen på Söröya etter evakueringa. Fra kaptein Johan Godö. Undertegnet Johan Godø, side 5. Datert 26.3.1945; Nilssen 1944-1945: 82.

sårede, noen soldater og noen lotter, 35 sivile tatt med for evakuering til Øst-Finnmark. Dette ble gjort i samråd med tillitsmannen for Seiland, Peder Pedersen.³⁰⁵ Den 22. Mars kom løytnant Danielsen med to offiserer tilbake til Sørøya med et Catalina-fly, og senere kom også løytnant Backer med forsyninger fra Kirkenes. I tiden etter dette var det derimot roligere dager på Sørøya, og arbeidet gikk mest på å forsyne nærliggende områder med proviant.³⁰⁶ I sin rapport fra Sørøya, konkluderte Godø med at resultatet av krigshandlingene på Sørøya var «gunstig», ettersom tyskerne ikke oppnådde sin hensikt, altså å utslette eller fange den norske styrken. Han avslutter med at «Noen, om enn et lite antall nordmenn, har fått del i den tilfredsstillelse det er å ta del i en rettferdig hevn selv om vi også denne gang var underlegne.»³⁰⁷

---

³⁰⁵ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra løytnant O. F. Backer. Evakuering av Söröya. Undertegnet Ole Friele Backer, side 1-2. Datert 31.3.1945.

³⁰⁶ Backer, Danielsen & Waage 1946: 108-112; Sandvik 1975: 143.

³⁰⁷ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport over henningen på Söröya etter evakueringa. Fra kaptein Johan Godö. Undertegnet Johan Godø, side 6. Datert 26.3.1945.

4 Analyse

4.1 Konsekvensene av den tyske tvangsevakueringen for sivilbefolkningen på Sørøya

I likhet med resten av Vest-Finnmark var de materielle skadene på Sørøya enorme, og det var svært lite som sto igjen etter tyskerne hadde forlatt området. På Sørøya ble 329 bolighus, 268 fjøs, 1 kirke, 10 forsamlingshus, 13 fiskebruk, 10 forretningsbygg, 5 skoler, 2 internat og 5 kontorbygg brent til grunne, i tillegg til en mengde sjåer og uthus.³⁰⁸ Ettersom denne oppgaven i hovedsak dreier seg om de sivile som unndro seg tvangsevakueringen på Sørøya i perioden 1944-1945, vil ikke konsekvensene knyttet til gjenoppbygning av samfunnet bli behandlet her. De evakueres skjebner blir heller ikke tatt opp i særlig grad, da oppgaven er avgrenset til de sivile som var til stede på øya i perioden 1944-1945.

Den tyske tvangsevakueringen førte til at et stort antall sivile levde i skjul og under vanskelige forhold gjennom perioden høsten 1944 til våren 1945. Sørøya skiller seg ut fra resten av fylket, da det var såpass mange sivile som gjemte seg bort på et relativt lite område. Sørøya lå isolert til, da avstanden var lang til de frigjorte områdene og det i tillegg var stor tysk aktivitet i området. Det var en høy forekomst av tyske strandhogg og tyske soldater var stadig på leting etter overvintre. Matforråd og andre ressurser som overvintre hadde gjemt bort ble også destruert om de ble funnet av tyskere.

4.1.1 Leveforhold

Med den tyske tvangsevakueringen medfulgte den brente jords taktikk, da tyskerne skulle fjerne eksistensgrunnlaget fra områdene de forlot. Dette innebar at omtrent all bebyggelse ble brent/sprenget, og husdyr ble slaktet. Som vi har sett førte dette til at de som unndro seg tvangsevakueringen på Sørøya var avhengig av å finne alternativt husrom, der de kunne oppholde seg uten å bli oppdaget av tyskere. Det var på Sørøya en god del sivile som brukte fjellhuler som skjulested, og flere av de huset mange mennesker. Men det var også gammer, stikkrenner, hvelvede båter, og improviserte hytter som ble brukt under tvangsevakueringen. Felles for skjulestedene var at de ofte var en kombinasjon av strukturer en finner i naturen og menneskelig oppfinnsomhet og byggeteknikk. Evnen til å improvisere og ta i bruk de ressursene man hadde tilgjengelig, som f. eks å bruke torv og planker for å isolere skjulestedene var avgjørende for å kunne overleve på vinteren i et såpass langt tidsrom som

---

³⁰⁸ Hauglid et al 1985: 54.

mange av overvintrerne på Sørøya gjorde. Slik sett var befolkningens kjennskap til naturen og geografien på Sørøya en forutsetning for at så mange kunne overvintre og klare seg så lenge. Som vi har sett, så var flere av bosetningene med overvintre på Sørøya lokalisert på steder hvor sivilbefolkningen visste det var vanskelig å komme til med båter og uten lokalkunnskap om terrenget, noe som gjorde at de forble uoppdaget av tyskerne. Et nevnt eksempel på dette er overvintrerne som oppholdt seg i indre- og ytre Skjæran. At samfunnet på Sørøya før tvangsevakueringen i hovedsak baserte seg på en blandet penge- og naturalhusholdning – der det var vanlig å fiske for penger og i tillegg drive småbruk for tilskudd til matforbruket, var nok også en stor faktor til hvorfor å mange overvintret. Dette da befolkningen gjennom sitt virke var godt kjent med naturen, hadde kunnskap om ulike måter å lagre og konservere mat på, og på den måten var det mange som så det som fullt mulig å gjemme seg bort for en stund.

Som vi har sett så hadde storparten av overvintre til dels forberedt seg på å unndra seg tvangsevakueringen. Både ved å forberede skjulesteder og ved å lagre mat på ulike gjemmesteder. Det var god tilgang på kjøtt blant overvintrerne på Sørøya, da mange hadde forberedt seg og lagret saltkjøtt i tønner. At overvekten av Sørøy-samfunnet drev med husdyrhold gjorde at en hadde muligheten til å slakte ned en del og forberede et matforråd før overvintringstiden. Samtidig var det mange overvintre som fisket under tvangsevakueringstiden, selv om å fiske på sjøen ofte innebar en risiko for å bli tatt av tyskerne. Fisking på fjellvann forekom også. Mat ble også skaffet gjennom husdyr som ble tatt vare på og skjult for tyskerne. Situasjonen forverret seg imidlertid etter jul, og mange overvintre begynte å slite. De færreste hadde regnet med at de måtte leve i skjul i flere måneder. Mangel på mel var det som forekom mest. Også mangel på klær og medisiner var et økende problem. Som løytnant og lege Per Waage rapporterte om da de norske militæroffiserene kom til Sørøya, så sto det forholdsvis greit til helsemessig med sivilbefolkningen på Sørøya ved offiserenes ankomst i slutten av januar, selv om denne rapporten sannsynligvis er preget av at Waage nok hadde særlig lave forventninger til hvilken helsetilstand han skulle møte blant en befolkning som hadde levd på flukt i flere måneder. Det var likevel mangelen på ulike matvarer og medisiner, i tillegg til den psykiske påkjenningen overvintre-tilværelsen medbrakte som var det viktigste i Waages rapport. Det ble ikke rapportert om noen alvorlige sykdommer blant sivilbefolkning ved de norske offiserenes ankomst.³⁰⁹

---

³⁰⁹ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001/0004. Helse og ernæring. Rapport. Undertegnet san.ltn. Per Waage. Dateret 29.1.1945.

4.1.2 Tyverier

Som vi har sett så nevnes tyverier en hel del i Guttorm Nilssens dagbok fra overvintretiden. Dette er interessant, da det omtrent ikke blir omtalt i litteraturen jeg har gjennomgått. Spesielt er det at det ikke nevnes i Reidar Nielsens «*Folket i hulene: En beretning om de dramatiske hendingsene på Sørøya 1944/45*», da denne boka i hovedsak er en fortelling om de siviles opplevelser på Sørøya under tvangsevakueringstiden.³¹⁰ Gjennom Guttorm Nilssens dagbok er tyverier en gjennomgående problemstilling for han og de andre overvintreerne han oppholder seg med frem til de norske militære kommer til øya, og det var derfor overraskende for meg at det ikke hadde kommet opp i litteraturen tidligere. Nielsen har bukt dagboka til Guttorm Nilssen i arbeidet med boka, så at kildemateriale ikke har vært tilgjengelig er heller ikke en forklaring på hvorfor det ikke er tatt opp. En mulig forklaring kan være at tyverier mellom overvintreerne, overvintreere som «stjeler tilbake» stjalne ressurser, og voldsbruk for å lokalisere stjalne varer, ikke passer helt inn i et heltenarrativ, som Nielsen skriver sivilbefolkningen på Sørøya inn i. Nielsens bok beskriver sivilbefolkningens opplevelser i løpet av tvangsevakueringstiden på Sørøya, med vekt på alt de måtte gjennomgå, og hvordan de med mot og samhold klarte seg gjennom høsten og vinteren. Usolidariske handlinger som tyverier vil sådan ikke passe inn i et slikt heltenarrativ.

Tyveriene kan si litt om situasjonen sivilbefolkningen befant seg i, samtidig som det er en del av menneskets natur – i og med at det alltid vil finnes enkelte mennesker som utnytter muligheten en kaotisk situasjon kan medføre, for å berike seg selv. Likeledes kan man tolke tyveriene som et tegn på at flere sivile så seg nødt til å ta det de kunne grunnet nød. Overvintreerne mistet også proviant til tyskere som fant lagrene deres, så det er fullt mulig at overvintreere plutselig befant seg i en situasjon der de så seg nødt til å stjele. Dette kan en eksempelvis se i dagboknotering fra 27. november 1944: «Mange «huleboere» tar til å mangle sko og klær. De har etter hvert mistet det de hadde, der tyskerne har oppdaget gjemmestedene.»³¹¹ Særlig i tiden etter jul, var nok en større del av tyveriene motivert av nød heller enn egen vinning. Nilssen skrev også i en dagboknotering den 3. januar at en må regne med tyverier fra andre overvintreere da «det ser ut for at det er nøden som tvinger folk til å ta klær og mat der de bare kan finne.»³¹² Dagboknoteringen fra den 5. desember tyder også på at tyverier var utbredt til en viss grad: «Folk tar til å stjele nå, fra alle kanter hører vi om det,

---

³¹⁰ Nielsen 1976.

³¹¹ Nilssen 1944-1945. 23.

³¹² Nilssen 1944-1945: 43.

og vi erfarer det selv også.».³¹³ Tyverier er etter min oppfatning en klar konsekvens av den tyske tvangsevakueringen, og en konsekvens som ikke har blitt tatt opp i noen særlig grad i litteraturen. En kan argumentere for at det alltid vil være mennesker som begår tyverier i et samfunn, som også nok er tilfellet her. Men en god del av tyveriene som ble begått mellom overvintrener under tvangsevakueringsperioden er høyst sannsynlig en konsekvens av situasjonen sivilbefolkningen havnet i på grunn av den tyske tvangsevakueringen. For sivilbefolkningen på Sørøya ble situasjonen ganske presset i løpet av januar. Som vi tidligere har sett, så gikk noen av overvintrener så langt som å utøve fysisk vold på en annen overvintrener som angivelig hadde stjålet, for å finne ut hvor melet deres hadde tatt veien.³¹⁴

Nilssen og overvintrener han bodde med opplevde også å bli herjet med av en tysker som var i følge med nordmenn. Som vi har sett så nevnes denne «banden» også i Alexandersens rapport fra tiden på Sørøya, der han peker på at de samme folkene hadde herjet i Øst-Finnmark også med båten som gikk under navnet «Piraten».³¹⁵ I rapporten kommer det også fram flere opplysninger om ulike nordmenn som beskrives som medløpere, og som hevdes å ha deltatt i både brenning, slakting av dyr og tvangsevakuering rundt om i distriktet. Også skildringer av nordmenn som ranet husene til folk som var ført bort av tyskerne, der husene enda ikke var brent kommer frem. De nevnte ranerne skal ifølge rapporten blant annet ranet matforsyningene til overvintrener på Seiland, og latt befolkningen bli igjen uten mat.³¹⁶ I Backer, Danielsen & Waages bok «Øya i ingenmannsland» nevnes også tyverier/plyndring av sivilbefolkningen på Seiland. Det hadde kommet meldinger om nød fra befolkningen der, da «unggutter hadde plyndret matlagrene som folk hadde gjemt vekk for vinteren», i tillegg til at det var mye sykdom. Imidlertid skal disse ha blitt «skremt på bedre tanker» da de hørte at det var norske soldater på Sørøya.³¹⁷

Tyverier blant overvintrener er et moment ved tvangsevakueringshistorien på Sørøya som ikke er behandlet hverken i de faghistoriske, eller lokalhistoriske fremstillingene som jeg har gjennomgått. Av litteraturen jeg har kommet over, er det kun Backer, Danielsen & Waages «Øya i ingenmannsland» som nevner tyverier/plyndring, og dette da på Seiland.

---

³¹³ Nilssen 1944-1945: 26.

³¹⁴ Nilssen 1944-1945: 45.

³¹⁵ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 11-12.

³¹⁶ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 12.

³¹⁷ Backer, Danielsen & Waage 1946: 50-51.

Sannsynligvis har dette kommet i skyggen av å skildre tyskernes herjinger og de siviles «kamp» for å klare seg i en presset situasjon. Som nevnt tidligere så passer ikke usolidariske handlinger blant overvintre inn i et heltennarrativ som eksempelvis Nielsens «*Folket i hulene*» innehar. Selv om det er vanskelig å vite akkurat hvor omfattende dette var, mener jeg at det likevel er en viktig side av overvintretilværelsen, og noe som etter min oppfatning sier mye om hvor presset situasjonen til mange overvintre var utover vinteren 1945. Samtidig mener jeg det er rimelig å anta at tyveriene mellom overvintre, særlig fra vinteren og utover, er en direkte konsekvens av tyskernes økende aktivitet på Sørøya og da knyttet til tyske landsettinger, der tyske tropper finner og ødelegger matlagre og andre ressurser som overvintre hadde gjemt bort.

4.1.3 Samarbeid

De sivile overvintre samarbeidet i stor grad med hverandre i løpet av tvangsevakueringperioden. I mange tilfeller var det grupper av mennesker som overvintret sammen – enten flere familier sammenslått, eller venner og bekjente. Gruppene samarbeidet med istandgjøring av skjulesteder og matforråd. Guttorm Nilssen var en del av en gruppe overvintre, og gjennom dagboken får man et godt innblikk i hvordan overvintre hjalp hverandre. Nilssens gruppe med overvintre fordelte oppgaver og hjalp alle hverandre med utbedring av boplass, matsanking og matlaging, samt andre oppgaver som trengtes. Denne gruppen organiserte også en slags ordning med utkikker og vakthold. Dette ble gjort allerede på et tidlig tidspunkt, som en kan lese i dagboknotering fra 15. november 1944: «Tørner ut kl. 08:00. Vi setter vakt vanligvis ved 6-7 tiden om morgenen.»³¹⁸ Overvintre var nødt til å være årvåkne grunnet stadige tyske strandhogg, som intensiverte seg i løpet av høsten og vinteren. Som vi har sett så hjalp også overvintre andre overvintre som manglet mat og andre ressurser. Et eksempel som tidligere er vist til, er Nilssens og overvintrens flukt fra tyskere, da deres skjulested ble oppdaget. I løpet av flukten ble de hjulpet av flere overvintre de møtte på veien, både med mat og med overnatting. Samarbeidet mellom overvintre var helt nødvendig for at overvintre skulle klare seg såpass godt gjennom tvangsevakueringperioden.

Nina Planting Mølmann har i sin doktoravhandling undersøkt livsvilkårene til sivilbefolkningen som unndro seg tvangsevakueringen i Finnmark, og har identifisert to vesentlige fellestrekk blant overvintre i de tre regionene (Kystregionen, Indre Finnmark og

---

³¹⁸ Nilssen 1944-1945: 16.

Frie Finnmark) hun har sammenlignet. De to fellestrekkene hun har identifisert er:³¹⁹

- Lokalkunnskap og evnen til å utnytte tilgjengelige ressurser
- Sikkerheten og støtten i felleskapet med andre i samme situasjon

Disse trekkene var avgjørende for å klare seg som overvintre ifølge Mølmann.³²⁰ Som vi har sett så gjaldt dette i høyeste grad for overvintre på Sørøya. Lokalkunnskap og evner knyttet til å utnytte ressurser til bygging/istandgjøring av skjulesteder spilte en stor rolle for overvintre på Sørøya, og flere av overvintre forble uoppdaget av tyskerne på bakgrunn av dette, eksempelvis indre og ytre Skjæran. Videre var samholdet mellom og innad de ulike gruppene overvintre avgjørende. Ikke bare for psykisk støtte, men også knyttet til utveksling av informasjon rundt tyskernes bevegelser, og støtte til å løse ulike problemer som oppstod i løpet av perioden som overvintre. Flere av overvintre på Sørøya gikk sammen om å ta den risikable turen med båt for å oppsøke de frigjorte områdene, og komme i kontakt med de norske militære myndigheter. Ikke bare for å komme seg unna selv, men for å informere myndighetene situasjonen og at noe måtte gjøres. At mange også tok turen tilbake med den norske militære ekspedisjonen til Sørøya sier mye om felleskapet og ansvarsfølelsen overvintre hadde for sine medborgere.

4.1.4 Tvangsevakuerte og evakuerte

Som vi har sett, så var det mange overvintre som ble tatt av tyskerne i løpet av høsten- og vinteren 1944-1945. De fleste som ble tatt ble som oftest ført til Hammerfest eller Alta og derfra videre til Tromsø. Som følge av hvordan situasjonen utviklet seg for overvintre i løpet av høsten- og vinteren, er det ikke utenkelig at å bli tvangsevakuert av tyskerne, kunne være tryggere enn å bo under så primitive forhold, uten tilgang til basisvarer og medisiner, særlig for syke, eldre og småbarn. Evakueringen av sivilbefolkningen til Skottland reddet, i alle fall menneskeliv. I Pettersons «*Fortiet Fortid*», fortelles det om at 25 av de 502 sivile som ble evakuert til Skottland, hadde lungebetennelse, og at tre stykker døde i Skottland. Blant de tre døde, var to av dem unge barn, der den ene ble konstatert død på grunn av hjernehinnebetennelse.³²¹ Vi har sett at særlig som situasjonen utviklet seg utover vinteren 1945, så var det nok mange av overvintre som nærmet seg et kritisk punkt med tanke på liv og helse. At evakueringene ble gjennomført, reddet sannsynligvis flere menneskeliv.

---

³¹⁹ Mølmann 2024: 322-323.

³²⁰ Ibid.

³²¹ Petterson 2008: 142-143, 345.

4.1.5 Konsekvensene av militær tilstedeværelse på Sørøya for den gjenværende sivilbefolkningen

For de sivile på Sørøya som valgte å bli igjen, ble situasjonen etter hvert dramatisk. En del valgte å bli med i den frivillige vaktstyrken, som kom i direkte trefninger med tyskere. Men mange av de sivile som var igjen samarbeidet også med de norske militære, selv om de ikke var innrullert som soldater i vaktstyrken. Blant annet drev de fiske, som de forsynte vaktstyrken med.³²² Sivilbefolkningen var heller ikke langt unna de stedene den frivillige vaktstyrken befant seg. Da det kom til trefninger med tyskere, var derfor de sivile også under stor fare. Det falt likevel ingen sivile i kryssild. Konsekvensene av de tyske angrepene var likevel store for den gjenværende sivilbefolkningen. Da både de sivile og de militære forsyningene var lagt sammen, ble alt tapt til tyskerne da de drev den norske styrken tilbake på øya. Sjarkene som var igjen på øya, i tillegg til de få husene som var gjenværende og brukt av de norske militære ble også brent. Slik havnet både de militære og sivile som var igjen på Sørøya i en presset situasjon. Både militære og sivile ble evakuert fra øya etter kampene, med et fåtall sivile og militære igjen på øya. Etter kamphandlingene roet imidlertid forholdene seg på Sørøya, og forsyningsarbeidet til distriktet ble etter hvert gjenoptatt derfra.

4.2 Samarbeidet mellom de sivile og de norske militære

Som vi har sett gjennom flere av de norske militæroffiserenes rapporter, så var det et nært samarbeid mellom de sivile overvintreterne på Sørøya og de norske militære som ankom øya. Allerede før ekspedisjonen var avgått fra Båtsfjord, var tidligere overvintretere som hadde tatt seg til frigjorte områder involvert i de norske militæres planer. Noen av overvintreterne som ble med på ekspedisjonen til Sørøya ble antatt i det norske militæret før avgangen mot Sørøya, men flere var også med frivillig som mannskap på båtene.

Ved ankomsten til Sørøya var de norske offiserene raskt ute med å involvere overvintretere i deres arbeid. Et godt eksempel på dette er da løytnant Danielsen oppsøkte Odd Melseth, som tidligere nevnt. Melseth ble i likhet med mange andre overvintretere en enorm ressurs for de norske offiserene knyttet til arbeidet med evakueringene. Blant annet hjalp Melseth de norske offiserene med å utarbeide lister over hvem som trengte å evakueres først.³²³ Han ble også oppnevnt som tillitsmann for Sørøya, hadde ansvar for forsyningsarbeid, var med i den frivillige vaktstyrken, og bisto ellers de norske offiserene med deres oppgaver.

---

³²² Backer, Danielsen & Waage 1946: 70.

³²³ Backer, Danielsen & Waage 1946: 33.

Gjennomgående i fenrik Arne Alexandersens rapport fra Sørøya, er hjelpsomheten til overvintreerne de kommer i kontakt med. Overalt hvor Alexandersen møter overvintreere i rapporten, melder de seg frivillig til arbeid for de norske offiserene.³²⁴ Overvintreeren Johan Strandheim ga huset sitt til bruk for de militære foretagende da han kom kontakt med de norske offiserene, og hele familien, både kone og barn, meldte seg frivillig til arbeid for de militære. Vi har også sett hvilken innstilling Alexandersen rapporterte om da han møtte Guttorm Nilssens gruppe overvintreere på Kollaren over Breivikbotn: «...og alle var med en gang villig til å gå igang med hvilket som helst arbeid en ønsket å bruke dem til.»³²⁵ To av de som tilhørte Nilssens gruppe overvintreere hadde peiling på telefonarbeid, og disse fikk i oppgave å reparere telefonlinjene.³²⁶ Den 31. januar var telefonlinjene reparert, og det var forbindelse mellom Kollaren i Breivikbotn og Båtsfjord i Sanddøybotn (yttersiden av øya), med mellomstasjoner i Børfjord og ved Strandheims hus i Nordfjord.³²⁷ Dette gjorde at de militære nå kunne ha kontakt på tvers av øya, hvilket var uhyre viktig både for videre organisering av evakuering, men også knyttet til observasjoner av tyske båter og bevegelser. At telefonlinjen kom i stand så raskt som den gjorde, er et resultat av et godt samarbeid mellom de norske offiserene og overvintreerne de kom i kontakt med. Forsyningsarbeidet, både på Sørøya og til de omliggende distriktene var også muliggjort ved samarbeidet mellom overvintreere og de militære offiserene. Forsynings- og oppklaringsturene som ble gjort fra Sørøya var vanligvis et samarbeid mellom norske offiserer og frivillige mannskaper. Flere av båtene som ble brukt var Sørøyas overvintreeres egne båter som de hadde gjemt unna fra tyskerne.

At samarbeidet mellom de norske offiserene og overvintreerne på Sørøya fungerte så godt er nok på bakgrunn av flere årsaker. For det første var overvintreerne på Sørøya i en prekær situasjon vinteren 1945. De hadde bodd under særlig harde vilkår over flere måneder, og utover vinteren var det mange som manglet både klær, matvarer og annet som er nødvendig for å overleve. Ingen hadde regnet med at situasjonen de gikk inn i skulle vare så lenge som den gjorde. Den psykiske påkjenningen som følger av å stå i en så uviss situasjon var nok

---

³²⁴ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen.

³²⁵ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 3-4.

³²⁶ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 4; Nilssen 1944-1945: 60.

³²⁷ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 5; Nilssen 1944-1945: 60.

også svært krevende. Viljen til å hjelpe til når hjelpen først kom var derfor stor. Dette kommer blant annet til uttrykk i form av de tre overvintrerne som ble igjen på Sørøya for å fortsette det frivillige arbeidet som lotter for militæret til fordel for å evakuere til Skottland. De uttalte at «Det skulle bare mangle at man skulle reise fra øya naar hjelpen var kommet.».³²⁸ For det andre, ser jeg det som høyt sannsynlig at en av årsakene til at samarbeidet mellom de sivile overvintrerne og de norske militæret fungerte så godt, var det eksisterende samarbeidet mellom overvintrerne. Som vi har sett, så hadde flere av gruppene med overvintrere en slags organisasjon fra før av, der arbeidsoppgaver ble fordelt og skiftordninger satt på plass. I Nilssens dagbok kan en se at han og overvintrerne har satt opp vaktordning, og har også folk som drar på utkikk for å få med seg tyske bevegelser og eventuell annen informasjon. I tillegg var det bred kontakt mellom overvintrere som tilhørte ulike grupper, der de besøkte hverandre og utvekslet informasjon og annet. Dagene som overvintrer på Sørøya, var derfor ikke så ulik som det soldattilværelsen var. Slik sett kan ankomsten til de militære offiserene på Sørøya ha vært en kontinuasjon av deres tidligere tilværelse, men med flere ressurser og et større organisatorisk preg, der de norske offiserene hadde kontroll. Gjennom de norske offiserene hadde overvintrerne endelig kontakt med omverdenen. Oppgavene som de norske militære ga til de sivile, var ikke av noen dramatisk forskjellig karakter i forhold til hva de gjorde og hvordan de bedrev dagene sine fra før av. På den måten lå forholdene til rette for få gnisninger i samarbeidet mellom de sivile og de militære.

Flere av de sivile overvintrerne som hadde kommet seg til frigjorte områder i Øst-Finnmark på egenhånd, ble med tilbake til Sørøya med den norske militære ekspedisjonen. At de norske offiserene involverte disse i ekspedisjonen på et tidlig tidspunkt, må også ha gjort det videre samarbeidet med sivilbefolkningen på Sørøya ved ankomst lettere. Gjennom disse fikk de informasjon om forholdene på øya, hvor ekspedisjonen burde starte, og hvor overvintrerne befant seg. Det var gjennom overvintrere som ble med tilbake at de norske offiserene fikk vite om Odd Melseth, som av overvintrerne ble anbefalt å ta kontakt med.³²⁹ At overvintrerne på Sørøya ble møtt av kjentfolk i følge med de norske militære, var nok også med på å lette samarbeidet med dem. Som tidligere nevnt, var det en uttalt vanskelighet med å få kontakt

---

³²⁸ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport over lottenes innsats under Sørøya ekspedisjonen. Fra kaptein J. Godø. Undertegnet kaptein J. Godø. Datert 20.4.1945.

³²⁹ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 3.

med sivilbefolkningen innledningsvis for de norske militære ved ankomsten til Sørøya, grunnet at befolkningen var «skremt». Dette da de sivile overvintreerne ikke visste om det var tyskere eller nordmenn som kom. Mange overvintreere var også så godt gjemt at det hadde vært en utfordring å finne dem uten hjelp fra andre overvintreere.

4.2.1 Den allierte redningsaksjonen

Forberedelsene som muliggjorde at så mange sivile ble evakuert ved hjelp av de britiske jagerne var i stor grad også et samarbeid mellom sivile overvintreere og de militære. For å samle opp folk på de tre utpekte stedene hvor de britiske jagerne skulle ta ombord folk var det mye som måtte gjøres. En oppgave var å gjøre i stand nok soveplasser på de ulike stedene. En annen var å frakte folk til samlestedene. Sivilbefolkningen var spredt rundt på øya, og det er betydelige avstander og krevende terreng mellom de ulike sidene. Ikke alle var i stand til å komme seg til samleplassene i tide på egenhånd. De sivile og de militære samarbeidet derfor med å gå med båt rundt om på øya og omliggende distrikter for å hente overvintreere og frakte dem til samleplassene. Flere av båtene som ble brukt var overvintreeres båter som var senket i sjøen for å gjemme dem unna tyskerne. Disse ble hevet og istandgjort for å hente folk og frakte rundt forsyninger. Som vi har sett så var båtene «Solbris», «Liljen» og «Prøven» alle sivile, og ble ført av sivile som til hjelp for evakueringen. Jeg har tidligere nevnt Alfred Jensen med sin besetning på tre mann førte «Solbris» rundt i distriktet, hvor de delte ut forsyninger og samlet folk til evakueringen i «et svært utsatt område».³³⁰ Men det var ikke bare med båter sivile var med på å få overvintreere til samlestedene for evakueringen. I den samme rapporten som de nevnte båtene med mannskap er navngitt kan en også lese om overvintreeren Johan Johansen innsats knyttet til evakueringsarbeidet:

«Johan Johansen, Kårhamn, Sørøysund, tok seg av evakuerende og loste dem fram over fjellet til bestemmelsesstedene. Han tok seg av de sårede, førte dem til et tryggest mulig sted og sørget for at de fikk mat. Han ble tatt tilfange av tyskerne og hindret dermed at både de sårede og 3-4 andre ble tatt til fange.»³³¹

De sivile på Sørøya spilte en avgjørende rolle knyttet til istandgjøringen til den allierte

---

³³⁰ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Til M.A.K. Rapport om sivile som ytet stor hjelp på Sørøya. Undertegnet kaptein J. Godø. Datert 10.4.1945.

³³¹ Ibid.

redningsaksjonen. Både knyttet til å gjøre samlingsstedene klar for å huse så mange overvintre, og knyttet til å finne og frakte folk fram til bestemmelsesstedene.

4.2.2 Sørøystyrken

Som sett på tidligere, så besto den frivillige vaktstyrken på Sørøya av 70 menn, inkludert de norske offiserene. De frivillige som hadde meldt seg til tjeneste var i hovedsak unge menn fra Sørøya og Alta-distriktet, som frem til da hadde vært sivile overvintre. En del av styrken var også veteraner fra Alta bataljon som hadde vært overvintre. I tillegg til denne styrken var det flere kvinner som arbeidet som lotter for militæret. At såpass mange meldte seg til tjeneste, taler også for at samarbeidet mellom de sivile overvintre og de norske militære fungerte bra. Ettersom sivilbefolkningen så lenge hadde levd under svært krevende forhold, er interessant at såpass mange ble igjen for å tjenestegjøre. Det har ikke meg lyktes å finne særlige kilder på hvordan rekrutteringen til vaktstyrken foregikk. I Nilssens dagbok nevnes bare at det «kommer stadig unge menn som melder seg til tjeneste.».³³² Her virker det som det for det meste skjer på overvintrenes eget initiativ. I fenrik Frantzens rapport finnes noe interessant knyttet til rekruttering. Han innskyter i rapporten at hans inntrykk under evakueringen, var at det blant overvintre som dro til Storbritannia, var mange i den militære alder som evakuerte til tross for at Frantzen hadde oppfordret dem til å bli igjen på øya for å tjenestegjøre.³³³ Hans «innskyting» i rapporten virker som et uttrykk for misnøye med de menn i militær alder blant sivilbefolkningen som evakuerte, og er nærmest det eneste utsagnet i de militære deltagernes rapporter der misnøye med sivilbefolkningen uttrykkes. En nærliggende forklaring kan være at de andre militære offiserene hadde vært i Finnmark i lang tid, og sett hvilke forhold de sivile hadde levd under i lang tid. Frantzen kom til Sørøya fra Storbritannia med oberstløytnant Johnson i februar, klar for å gå i kamp så snart evakueringen var over, og hadde derfor sannsynligvis ikke like stor forståelse for valget til de i militær alder som evakuerte. Rapporten viser i alle fall at det var noen av de norske militære offiserene som oppfordret sivilbefolkningen til å melde seg til tjeneste, selv om det virker som mange meldte seg opp ved eget initiativ.

At en stor del av de sivile overvintre som meldte seg til tjeneste var unge mennesker gir også mening med tanke på risikovurdering. Etter å ha levd på flukt og i skjul over så lang tid,

---

³³² Nilssen 1944-1945: 66.

³³³ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport fra fenrik Erling Frantzen. Opptatt av kapt. Juve, side 1. Datert 16.3.1945

vil det nok har virket spennende og fristende da de norske militære kom med uniformer og våpen, og en tanke om å «ta tilbake» på tyskerne. Vi har sett at det blant en del av de militære offiserene var det et særlig ønske om at norske styrker skulle ramme tyskerne. Om de sivile skjønnte var de var med på er en annen sak. Som sagt er det lite i kildematerialet knyttet til hvordan de norske offiserene håndterte rekruttering, annet en at Frantzen oppfordret våpenføre menn til å melde seg. Om de ble forklart risikoen, eller hvilke stridskrefter de sto ovenfor er ikke godt å si. Noen overvintreere har sagt at de angret på at de ble igjen på øya i ettertid. I det tidligere omtalte videoklippet intervjues Mary Leinan om kampene på Sørøya som hun deltok i (Hustad til etternavn under krigen). Hun gikk med våpen og var i trefninger med tyskerne. I intervjuet forteller hun om redselen, og uttaler «i det øyeblikket jeg sto da på fjellet og hørte kulene komme susende rundt ørene på meg, da angret jeg bitterlig på at jeg hadde blitt igjen på Sørøya».³³⁴ Selv om intervjuet er gjort i ettertiden, og det er én opplevelse det er snakk om, så kan det nok tenkes at flere av de sivile overvintreerne som meldte seg til tjeneste ikke skjønnte alvorret i hva de meldte seg opp til. Som vi har sett, så var det flere av den frivillige vaktstyrken som flyktet unna under kampene, noe som også tyder på at situasjonen de havnet i ikke var den de hadde sett for seg. Frantzen skrev i rapporten sin at ni frivillige med våpen rømte under ildgivning fra et tysk fly, og en annen rømte med forloveden sin.³³⁵ Dette ser jeg som naturlig, all den tid flere av soldatene i den frivillige vaktstyrken var sivile overvintreere uten noen form for militær erfaring og som møtte overveldende tyske stridskrefter.

Som tidligere nevnt i kap. 3.5, uttalte kaptein Godø at den manglende treningen til vaktstyrken var en «svakhet» i forsvaret. Likevel blir den frivillige vaktstyrken stort sett roset for sin innsats, i Godøs rapport fra Sørøya i tiden etter evakueringen. Han skrev blant annet om en situasjon der styrken trakk seg tilbake under dekningsild at «I det hele var denne tilbaketrekning bedre enn jeg hadde ventet av disse taktisk utrenede styrker».³³⁶ Om moralen skrev han at moralen og viljen til å sloss, til å arbeide og til å gå på krevende patroljeturer hele tiden var god, om ikke utmerket, og at «Den langt overveiende majoritet viste glimrende

---

³³⁴ NRK 2011: «Tvangsevakuering av Finnmark - huleboerne på Sørøya». Klippet er ikke fra 2011, og det inngår ingen informasjon om når det ble sendt eller hvem som er intervjuer i klippet. Henvendte meg til NRK om klippet, men de hadde ikke noe mer informasjon enn at innslaget var registrert med serietittelen «Arkivhurtigruten». Ettersom klippet er i svart hvitt tipper jeg klippet har sin opprinnelse en gang før 1972 da NRK begynte å sende i farger, men dette blir ren gjetning.

³³⁵ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport fra fenrik Erling Frantzen. Opptatt av kapt. Juve, side 6. Datert 16.3.1945

³³⁶ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport over henningen på Söröya etter evakueringa. Fra kaptein Johan Godö. Undertegnet Johan Godø, side 4. Datert 26.3.1945.

soldatkvaliteter tross i mangel på trening.».³³⁷ Det nevnes også at noen hadde det vanskelig med å kontrollere redselen sin, og at det hendte at våpnene ble forlatt.³³⁸ Godø uttrykker altså i rapporten at selv om utgangspunktet til den frivillige styrken ikke var ideelt, så var han fornøyd med de frivillige og deres innsats i vaktstyrken. Denne rapporten underbygger også etter mitt syn påstanden om at en stor del av den frivillige vaktstyrken var uten militær erfaring. Samtidig står den også som enda et vitnesbyrd om et godt samarbeid mellom de militære og de sivile overvintrenerne som meldte seg til tjeneste.

4.3 De siviles innsats

4.3.1 I litteraturen

Det er skrevet mye om Sørøya, men samhandlingen mellom de sivile og de militære, og den rollen som de sivile utgjorde knyttet til redningsaksjonene og de militæres arbeid er lite fremhevet i litteraturen.

I sakprosa og lokalhistoriske verker om Sørøya, er det særlig de siviles opplevelser som fremheves. Et godt eksempel er Nielsens «*Folket i hulene*», der en får et godt innblikk i hva som skjedde på Sørøya, men der de siviles lidelser, samt overvintreneres kamp for å unngå tyskerne er i sentrum.³³⁹ Boka er i hovedsak basert på intervjuer med overvintrener i ettertiden, og består av ulike beretninger om hendelsene på Sørøya som angikk sivilbefolkningen. Beretningene som kommer fram er ofte utrolige historier som understreker overvintreneres motstand mot tyskere, og deres vilje til å holde ut, samt lidelsene tyskerne påfører dem. Sivilbefolkningen blir skrevet inn i et heltenarrativ, og også innsatsen overvintrenerne som deltok i kampene blir understreket. Momenter ved overvintrer-tilværelsen som tyverier blir ikke nevnt, sannsynligvis da det ikke passer inn i dette narrative. Ut fra historiene i boka, får man et visst innblikk i samarbeidet mellom de norske militære og sivilbefolkningen, samt de siviles innsats knyttet til å kontakte og arbeide med de norske offiserene. Men da på en implisitt måte. Det er hele tiden dramatikken i hendelsene som blir fortalt om som står i sentrum. I lokalhistoriske verker som «*Krigen på Sørøya*», er også noen av de samme trekkene til stede.³⁴⁰ De sivile er også her i sentrum, men det er generelt beretninger om overvintreneres tilværelse og dramatiske hendelser som tas opp. Generelt er fokuset på hva

---

³³⁷ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport over henningen på Söröya etter evakueringa. Fra kaptein Johan Godø. Undertegnet Johan Godø, side 5. Datert 26.3.1945.

³³⁸ Ibid.

³³⁹ Nielsen 1976.

³⁴⁰ Husby 1995.

overvintre opplevde, og hvordan de klarte seg. Det er naturlig at det i de lokalhistoriske verkene er dette som fremheves, da de er skrevet for å minnes samfunnets egen historie. I Backer, Danielsen & Waages bok «*Øya i ingenmannsland*», får en et innblikk i samarbeidet mellom de sivile og de militære, da de ofte nevnes knyttet til oppgavene de norske offiserene må løse knyttet til evakueringen. I boka blir sivile som hjelper de norske offiserene gjennom oppholdet på øya nevnt støtt og stadig. Likevel er det de norske offiserenes opplevelser som står i sentrum i denne boka, da boka er en fortelling om deres opplevelser knyttet til ekspedisjonen til Sørøya.

I de krigshistoriske verkene som er skrevet av forsvarsmenn og utgitt av Forsvarets Krigshistoriske Avdeling, her representert av «*Frigjøringen av Finnmark 1944-1945*» og «*Marinens operasjoner fra baser i Storbritannia m.v. fra januar 1944 til juni 1945*» er de militære foretagende på Sørøya godt beskrevet. De siviles rolle i dette er derimot ganske fraværende disse bøkene.³⁴¹ I begge bøkene er fokuset på hva de militære gjorde, og ikke hvordan de fikk det til. Sivile blir kun nevnt knyttet til hvor mange som var der, hvor mange som ble evakuert av de norske offiserene, hvor mange som var igjen på øya, i tillegg til at flere meldte seg til frivillig tjeneste. De militære foretagender, altså arbeidet med å klargjøre til evakuering, skøyteevakueringen, og forberedelsen til den allierte redningsaksjonen, blir alle beskrevet på en måte som antyder til at de sivile kun var tilskuere i nød, og at den norske ekspedisjonen gjorde alt på egenhånd. Som sett på tidligere, blir også vaktstyrken omtalt på en måte som antyder til at den i størstedel besto av veteraner fra Alta bataljon. Bones & Mølmann nevner i «*Kampen om frihet*», at Sandvik i «*Frigjøringen av Finnmark 1944-1945*» benevner sivile på en måte som setter de i skyggen av oberstløytnant Johnson i forbindelse med omtalen av skøyteevakuering fra Nordkynhalvøya.³⁴² Dette kan også sies å gjelde Sandviks omtale av de sivile på Sørøya.

I faghistoriske fremstillinger om Sørøya er det ofte en kombinasjon mellom sivilbefolkningens situasjon, og militærets redningsaksjoner som er i fokus. De siviles rolle knyttet til den norske militærekspedisjonen og hendelsene på Sørøya er likevel også i faghistoriske fremstillinger lite behandlet. Når Sørøya blir omtalt i litteraturen er det ofte enten militære sider som blir fremhevet, der sivile i liten grad kommer fram, eller så er det sivilbefolkningens levekår, og ikke sivilbefolkningens samarbeid med de norske offiserene

---

³⁴¹ Sandvik 1975; Steen 1969.

³⁴² Bones & Mølmann 2022: 149-150.

som blir fremhevet. Et unntak er doktorgradsavhandlingen til Nina Planting Mølmann, som er det nyeste forskningsbidraget til tvangsevakueringshistorien.³⁴³ I avhandlingen beskriver hun livsvilkårene til overvintreerne i Finnmark 1944-1945, og ser blant annet på etableringen av samarbeid mellom sivile og militære aktører ved den norske styrkens ankomst. Knyttet til Sørøya fremheves viktigheten av samarbeidet mellom de sivile og militære på øya i forbindelse med innsetningen av tillitsmenn, og i tilknytning til samarbeidet for å frakte forsyninger i de nærliggende områdene.³⁴⁴

4.3.2 I primærkildene

I Forsvarets arkiver ligger det mye som viser til de siviles innsats, fra den militære ekspedisjonen til Sørøya ble satt i gang og helt til den frivillige vaktstyrken ble slått tilbake på øya. Et godt eksempel er kaptein Godøs «Rapport om sivile som ytet stor hjelp på Sørøya» som han sendte til Marineavsnitt Kirkenes.³⁴⁵ I Rapporten navngis en rekke sivile, og hvilken bistand de har ytt de norske militære. Disse har samarbeidet med de norske offiserene på en måte som går langt utover hva som er forventet, og viktigheten av bidragene deres er nok en av hovedårsakene til at en slik rapport eksisterer. I en annen rapport fra kaptein Godø, blir lottenes innsats fremhevet, der rapporten starter med «Jeg ser det som min plikt aa la de rette myndigheter faa vite om offervilje og innsats, ytet av noen lotter som meldte seg for aa hjelpe til.».³⁴⁶ Som nevnt tidligere, viser mange av rapportene fra de militære offiserene som kom til Sørøya at sivile overvintreere var sentral i arbeidet som måtte gjøres for å forberede evakueringen, og også til å forsyne overvintreere i nærliggende områder. I fenrik Arne Alexandersens rapport nevnes ofte sivile som stiller opp for å hjelpe de norske offiserene, og gjennom rapporten ser man at det var mye av arbeidet som ble gjort av sivile.³⁴⁷ I en annen rapport fra en av løytnant Backers ekspedisjoner, er den avsluttende kommentar at ekspedisjonen var så vellykket først og fremst på grunn av «marinens praktiske hjelpsomhet, skipper og mannskap på «Kvalsund» og «Brunvold» samt kjentmannen Einar Ellingsen fra Vardö.».³⁴⁸ Einar Ellingsen var blant de sivile overvintreerne på Sørøya som kom seg til frigjorte områder på egenhånd med «Heimdal» i januar, og som meldte seg frivillig til å

---

³⁴³ Mølmann 2024.

³⁴⁴ Mølmann 2024: 282-284, 286-287.

³⁴⁵ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Til M.A.K. Rapport om sivile som ytet stor hjelp på Sørøya. Undertegnet kaptein J. Godø. Datert 10.4.1945.

³⁴⁶ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Rapport over lottenes innsats under Sørøya ekspedisjonen. Undertegnet J. Godø. Datert 23.4.1945.

³⁴⁷ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra ekspedisjon til Sørøya 17. Januar til 1. Mars 1945. Undertegnet fenrik Arne Alexandersen, side 3.

³⁴⁸ RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222. Rapport fra løytnant O.F. Backer. Evakuering av Sörøya. Undertegnet Ole Friele Backer. Datert 31.3.1945.

hjelpe de norske militære på ekspedisjonene til Sørøya. Skippere, mannskap og lokalkjente blir ofte nevnt i de norske militæroffiserenes rapporter, og synes i flere tilfeller å ha vært avgjørende for at oppdragene løses. Generelt er sivilbefolkningens samarbeid med de norske offiserene som kom til Sørøya godt synlig i rapporter fra de norske militæres engasjement på Sørøya.

4.3.3 De siviles rolle i det norske militærets arbeid

De sivile overvintreerne spilte en sentral rolle knyttet til det norske militærets utførelse av evakueringene fra Sørøya. Det var overvintreere som kom seg på egenhånd til de frigjorte områdene i Øst-Finnmark som informerte de militære myndighetene på Sørøya, og flere av dem sa seg villig til å bli med tilbake med den militære ekspedisjonen. Som vi har sett så ble flere av disse også antatt i de militære styrker. Dette førte også til at de norske offiserene visste hvor de skulle starte knyttet til å ta kontakt med sivilbefolkningen og organisere skøyteevakueringen. Deres kjennskap til tyske bevegelser og minefeltene i farvannene rundt om i distriktet var også avgjørende for planlegging og gjennomføring av evakueringene og forsyningstjenesten. Tillitsmenn ble utpekt, og Odd Melseth var blant dem som de norske offiserene oppsøkte på bakgrunn av informasjon fra overvintreerne som var med på ekspedisjonen. En kan si at samarbeid mellom sivilbefolkningen og de norske militære allerede startet før de ankom Sørøya ved de sivile som sa seg villig til å bli med på ekspedisjonen, men ved innsetningen av tillitsmenn på Sørøya, ble det også et formelt samarbeid. Det var en liten gruppe personell som kom til Sørøya. Det var fire militære offiserer som var med den første ekspedisjonen: Backer, Danielsen, Waage og Alexandersen. I tillegg kom skøytemannskapene og frivillige som ble antatt i militæret. Likevel får en inntrykket i en del av litteraturen av at evakueringene i regi av de norske militære var et prosjekt som stort sett ble gjennomført på egenhånd (av de militære selv). De sivile blir stort sett kun nevnt, og da ofte i skyggen av de norske offiserene. Som vi har sett så var den norske militærdelegasjonen avhengig av de sivile overvintreerne for å få utført oppgavene. De siviles rolle knyttet til å gjennomføre skøyteevakuering, forberede til den allierte redningsaksjonen og til å forsyne overvintreere i distriktet var avgjørende for gjennomføringen. Flere sivile bidro i arbeidet med å forsyne distriktet og å frakte overvintreere til bestemmelsesstedene tross den store risikoen for å bli tatt av tyskere, som også er dokumentert i forsvarets arkivmateriale.³⁴⁹

---

³⁴⁹ RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003/0003. Til M.A.K. Rapport om sivile som ytet stor hjelp på Sørøya. Undertegnet kaptein J. Godø. Datert 10.4.1945

Etter den allierte redningsaksjonen var Godø sjef på øya, både for det militære og det sivile, da øya ble ansett som en aktiv krigssone. Dette bidrar til at skillet mellom hva og hvem som ansees som sivilt eller militært blir vanskeligere å identifisere. Flere av de sivile gjorde oppgaver og oppdrag som var rent humanitære, men da på befaling av de militære, da de norske offiserene var den øverste og eneste myndigheten på øya. Mange av de sivile overvintrerne som meldte seg til tjeneste, var heller ikke med våpen til å begynne med. Det var ikke før Johnson, Godø, Frantzen og Lorentzen kom til øya, at de som meldte seg til tjeneste ble innlemmet som soldater.³⁵⁰ Gråsonen mellom det man kan se på som sivile og militære, kan være en grunn til at rollen de sivile spilte knyttet til redningsaksjonene og det norske militærets arbeid på Sørøya er så lite fremhevet i litteraturen. At det samtidig hevdes i litteraturen at størsteparten av vaktstyrken som ble dannet på Sørøya bestod av veteraner, underbygger også det litteraturen med sin sparsommelige dekning av de siviles rolle gir inntrykk av – nemlig at redningsaksjonene ble utført av norske militære alene. En annen årsak kan være at forsvarets arkivmateriale ikke er benyttet i særlig grad for å besvare spørsmål om siviles delaktighet. De militære forfatterne har tilsynelatende, og kanskje naturlig nok, vært mest opptatt av å fremheve det norske militærets og de norske offiserenes innsats. Dette kan ha forplantet seg videre i omtalen av Sørøya, da de ofte brukes som oppslagsverk knyttet til omtalen om Sørøya i bredere historiske fremstillinger. De norske militæroffiserene gjorde en enorm innsats på Sørøya, og organiserte og gjennomførte flere redningsaksjoner, samt forsynte distriktene, men det hadde ikke vært mulig uten de mange sivile overvintrernes innsats. At redningsaksjonene og forsyningsarbeidet ble gjennomført med suksess, er et resultat av det gode samarbeidet mellom de norske militære og de sivile overvintrerne.

---

³⁵⁰ Backer, Danielsen & Waage: 57-58.

5 Avslutning

Ved å bruke et bredt spekter sekundærkilder, kombinert med primærkilder, som henholdsvis har vært Forsvarets arkivmateriale og Guttorm Nilssens dagbok fra Sørøya, har jeg søkt å besvare problemstillingene mine. Fokuset i denne oppgaven har vært å se på situasjonen til de sivile som valgte å unndra seg tvangsevakueringen, og hvordan denne utviklet seg. Samtidig har jeg undersøkt hvordan de norske militære kom sivilbefolkningen til unnsetning, og samarbeidet mellom de sivile og de militære. Gjennom dette har jeg belyst hvilken rolle de sivile spilte i det norske militærets arbeid, og i hendelsene som utspilte seg på Sørøya 1944-1945.

5.1 Konklusjon

Da tvangsevakueringen ble satt i gang høsten 1944, havnet sivilbefolkningen på Sørøya som unndro seg tvangsevakueringen i en vanskelig situasjon. Sett i forhold til den øvrige tvangsevakueringen av Nord-Troms og Finnmark, var situasjonen særegen på bakgrunn av flere faktorer. Før det første var det en stor mengde sivile som overvintret på et relativt lite område. For det andre var Sørøyas beliggenhet av vesentlig betydning. Sørøya lå utsatt til i havgapet, med lang vei til frigjorte områder, i sjøområder som ble tungt patruljert av den tyske marinen. Slik sett var øya isolert, og hadde høy tysk tilstedeværelse. Dette bidro til at overvintreterne på Sørøya stadig måtte gjemme seg for hyppige tyske raids, der tyske soldater var ute etter å fange overvintretere og fjerne deres eksistensgrunnlag ytterligere gjennom brent jords taktikk. Den norske frigjøringsstyrkens få ressurser, førte også til at det tok lang tid fra styrken ankom Øst-Finnmark, til noen hjelp kunne sendes til Sørøya.

Den tyske tvangsevakueringen førte til at omtrent 1000 sivile levde på flukt på Sørøya under tvangsevakueringssperioden 1944-1945. At så mange unndro seg tvangsevakueringen, og klarte seg så lenge, er et resultat av forutsetningene sivilbefolkningen på Sørøya hadde til å overvintre. Kjennskap til lokalområdet, og evnen til å utnytte de ressursene man hadde får hånd, var essensielle. Også samarbeidet mellom overvintreterne var en nødvendighet for å klare seg. Det var viktig for den psykiske støtten, men også for å samarbeide om bosted, mat, og å holde kontroll på tyske bevegelser. Den pressede situasjonen som overvintreterne på Sørøya befant seg i, førte også til tyverier, både mellom overvintretere og tyverier utført av medløpere i distriktet. Dette er et moment ved overvintrer-tilværelsen på Sørøya som ikke er tatt opp i litteraturen, sannsynligvis da det ikke har passet inn i de narrative rammene som litteraturen

om Sørøya har fulgt. Jeg mener at tyveriene peker på hvor presset situasjonen mange av overvintrener faktisk var i. Samtidig må det understrekes at det var samarbeidet mellom de sivile som var årsaken til at så mange klarte seg så lenge, og også til at militære myndigheter etter hvert ble oppmerksom på situasjonen, hvilket ledet til norsk militær involvering på Sørøya.

Samarbeidet mellom de norske militære og de sivile overvintrener var utstrakt knyttet til militærets engasjement på Sørøya. At det fungerte så godt, bunner i begge aktørers vilje til å behjelpes situasjonen som rådet på Sørøya 1945. De siviles samarbeid med de militære, startet allerede før den første ekspedisjonen til Sørøya, da de første overvintrener som kom seg på egenhånd til frigjorte områder, kontaktet de norske militære myndighetene. De sivile overvintrener var sentral i alle oppgaver den norske militære ekspedisjonen hadde knyttet til Sørøya, og var avgjørende for gjennomføringen av dem. Forberedelsene til redningsaksjonene, forsyningstjeneste til distriktene, og arbeid knyttet til å kunne ha en vaktstyrke boende på øya, var alle avhengig av de sivile overvintrener. At de norske militære fikk en vaktstyrke på 70 mann, var også et resultat av de mange sivile overvintrener som meldte seg til tjeneste. Gjennomføringen av det norske militærets oppgaver på Sørøya var muliggjort gjennom samarbeidet mellom de sivile og de norske militære.

Knyttet til den allierte redningsaksjonen var de sivile overvintrenes rolle avgjørende. Informasjon om minelagte områder og tyske bevegelser, som er særdeles viktig i planleggingen av en slik operasjon, kom i hovedsak fra overvintrener som var kjent i området. De norske offiserene var også avhengig av sivile overvintrener for å frakte sivilbefolkning rundt om på øya og i distriktet til bestemmelsesstedene for evakuering. Likeledes var de avhengig av at de sivile overvintrener hjalp til med å ordne boforhold i påvente av evakueringen.

Fra de norske militære involverte seg på Sørøya, er skillet mellom hvem eller hva som kan ansees som sivilt eller militært vanskelig å identifisere. Sivile overvintrener samarbeidet i stor utstrekning med de norske militære, selv om de ikke nødvendigvis var vervet som soldater, og flere utførte humanitære oppdrag på befaling av de norske offiserene. Denne gråsonen mellom det en kan anse som sivilt og det en kan anse som militært, er kompliserende. Dette har sammen med historiske fremstillinger om Sørøya som fremhever de militæres innsats, bidratt til at de sivile overvintrenes rolle i det norske militærets arbeid på Sørøya har blitt lite

synliggjort. I primærkildene kommer samarbeidet med de sivile tydelig frem gjennom rapporter, og andre skriv. Likevel er de lite fremhevet i litteraturen, noe som kommer av at de militære aktørene som tidlig var ute med historiske framstillinger om Sørøya under krigen, har vært opptatt av å fremheve de norske soldatenes innsats. Da flere av disse framstillingene benyttes som oppslagsverk knyttet til omtalen av Sørøya, videreføres også det militære fokuset i nyere historiske framstillinger om Sørøya. De norske offiserene, og norske militære myndigheter, gjorde en stor innsats knyttet til situasjonen på Sørøya, men hverken redningsaksjonene, forsyningsarbeidet i Vest-Finnmark, eller militær tilstedeværelse på Sørøya, hadde vært mulig uten de sivile overvintreneres innsats.

Arkiv

Riksarkivet

RA-RAFA-1992: Forsvaret, Marineavsnitt Kirkenes:

RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0003.

RA-RAFA-1992/1/D/Da/L0001.

RA-RAFA-2017: Forsvaret, Forsvarets Krigshistoriske Avdeling:

RA-RAFA-2017/Y/Yh/L0222.

Referanseliste

Litteratur

Backer, O. F., Danielsen, P. E., Waage, P. (1946). *Øya i ingenmannsland*. Aschehoug.

Beddari, Y. (1995). Radiohula på Sørvær. I E. D. Husby (Red.), *Krigen på Sørøya 1940-45* (s. 22-23). Hasvik kommune.

Bones, S. (Red.). (2022). *Andre verdenskrig i nord: Bd. 3. Kampen om frihet*. Orkana akademisk.

Bones, S., Mølmann, N. P. (2022). Det første frigjorte Norge. I S. Bones (Red.), *Andre verdenskrig i nord: Bd. 3. Kampen om frihet* (s. 117-171). Orkana akademisk.

Broderstad, A. M. (1949). Berlevåg fikk kjenne den tyske svøpen. I B. R. Hellesnes (Red.), *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn* (s. 128-132). F. Bruns Bokhandlers Forlag.

Elstad, I. (2020). *Tvangsevakueringa: Finnmark og Nord-Troms 1944 - bakgrunn, gjennomføring og overleving*. Orkana akademisk.

Eriksen, K. E., Halvorsen, T. (1987). *Norge i Krig: Bd. 8. Frigjøring*. (S.-M. Omre, M. Skodvin, E. Myhr, & E. W. Gullvåg, Red.). Aschehoug.

Fagertun, F., Ydstebø, P., Frøland, H. O., Lundemo, M. O. (2022). Frigjøringens militære forutsetninger. I S. Bones (Red.), *Andre verdenskrig i nord: Bd. 3. Kampen om frihet* (s. 37-85). Orkana akademisk.

Fjørtoft, K. (1984). *Vi fikk vår frihet: Finnmark høsten 1944*. Gyldendal.

Fosnes, W. (1974). *Evakueringen av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944: planlegging og gjennomføring*. [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.

Gamst, T. (1984). *Finnmark under hakekorset: "Festung Finnmark"*. Agdin.

Gladsø, O. I. (1995). Med småbarn og klappkaka i Kvithellhula. I E. D. Husby (Red.), *Krigen på Sørøya 1940-45* (s. 57-60). Hasvik kommune.

Hauglid, A. O., Jensen, K. E., Westrheim, H. (1985). *Til befolkningen!: brannhøsten 1944: gjenreisningen etterpå*. Universitetsforlaget.

Hellesnes, B. R. (Red.). (1949). *Finnmark i flammer: fortalt av den brente jords egne kvinner og menn*. F. Bruns Bokhandlers Forlag.

Hobson, R., Kristiansen, T. (2001). *Norsk Forsvarshistorie 1905-1940: Bd 3. Total krig, nøytralitet og politisk splittelse*. Eide forlag.

Husby, E. D. (Red.). (1995). *Krigen på Sørøya 1940-45*. Hasvik kommune.

Jaklin, A. (2016). *Brent jord: 1944-1945: heltene, ofrene, de skyldige*. Gyldendal.

Johnsen, G. (1995). Huleboere på Sørøya fra Hasvik kommune høsten -44 og vinteren 1945. I E. D. Husby (Red.), *Krigen på Sørøya 1940-45* (s. 73-82). Hasvik kommune.

Larsen, A. (1995). Batteriet på Håen. I E. D. Husby (Red.), *Krigen på Sørøya 1940-45* (s. 17-18). Hasvik kommune.

Markussen, J. A., Mankova, P. (2022). Krig og minnepolitikk. I S. Bones (Red.), *Andre verdenskrig i nord: Bd. 3. Kampen om frihet* (s. 487-525). Orkana akademisk.

Mølmann, N. P. (2024). *Finnmark mellom frigjøring og fred. Livsvilkår blant overvintreere fra 25. oktober 1944 til 8. mai 1945*. [Doktorgradsavhandling, UiT – Norges Arktiske Universitet]. UiT Munin. <https://hdl.handle.net/10037/33595>

Nielsen, R. (1976). *Folket i hulene: en beretning om de dramatiske hendene på Sørøya 1944/45*. Tiden.

Nielsen, R. (1998). *Brennende vinter*. G. Hagens forl.

Nilssen, G. (1944-1945). Guttorm Nilssens dagbok. I G. K. Jensen (Red.), *Guttorm Nilssen: Dagbok fra Sørøya: fra torsdag 8. november 1944 til frigjøringen 8. mai 1945* (s. 9-81), (2020). Hasvik Menighetsblad.

Petterson, A. (2008). *Fortiet fortid: tragedien Norge aldri forsto: tvangsevakuering og overvintring i Nord-Troms og Finnmark 1944-1945*. Gjenreisningsmuseet for Finnmark og Nord-Troms.

Sandvik, H. (1975). *Frigjøringen av Finnmark 1944-1945*. Forsvarets krigshistoriske avdeling, Gyldendal.

Skanche, K. H. (2010). *Redningsoperasjonen på Sørøya: bakgrunn og strategisk kontekst*. [Masteroppgave, UiT – Norges Arktiske Universitet]. UiT Munin. <https://hdl.handle.net/10037/2507>

Steen, E. A. (1969). *Norges sjøkrig 1940-1945: Bd. 6:2. Marinens operasjoner fra baser i Storbritannia m.v. fra januar 1944 til juni 1945*. Forsvarets krigshistoriske avdeling, Gyldendal.

Stenvold, H., Rønnebu, G. L. (2022). Tvangsevakuering. I S. Bones (Red.), *Andre verdenskrig i nord: Bd. 3. Kampen om frihet* (s. 171-201). Orkana akademisk.

Stugu, O. S. (2021). *Den andre verdenskrigen i norsk etterkrigsminne*. Det norske samlaget.

Medier

NRK – Norsk Rikskringkasting. (12. mai 2011). *Tvangsevakuering av Finnmark – Huleboerne på Sørøya*. [Video] NRK. https://www.nrk.no/video/tvangsevakuering-av-finnmark---huleboerne-paa-soroya_37803

NB: Klippet er ikke fra 2011, og det inngår ingen informasjon om når det ble sendt eller hvem som er intervjuer i klippet. Henvendte meg til NRK om klippet, men de hadde ikke noe mer informasjon enn at innslaget var registrert med serietittelen «Arkivhurtigruten». Ettersom klippet er i svart hvitt tipper jeg klippet har sin opprinnelse en gang før 1972 da NRK begynte å sende i farger, men dette blir ren gjetning.

Forsvarets Forum. (1994 Vol. 15 Nr. 20, oktober). *14 år og soldat*. Lenke til Nasjonalbiblioteket:

<https://www.nb.no/items/a4a22a96e1f0b2c8d7f243ee93afec27?page=31&searchText=k%C3%A5re%20nilsen%20s%C3%B8r%C3%B8ya>

